provincie :: Utrecht

Gebiedskatern **Eemland**

Samen maken we Utrecht mooier

Provincie
Utrecht
Arkemheen-Eemland
in Provincie Utrecht
Nationaal Landschap
Arkemheen-Eemland

KWALITEITSGIDS UTRECHTSE LANDSCHAPPEN

GEBIEDSKATERN EEMLAND

IN OPDRACHT VAN:
PROVINCIE UTRECHT

OKRA LANDSCHAPSARCHITECTEN BV
OUDEGRACHT 23 | 3511 AB UTRECHT
T. +31 (0)30 273 42 49 | F. +31 (0)30 273 51 28
MAIL@OKRA.NL | WWW.OKRA.NL

INHOUD

1 Lezen is begrijpen 6
1.1 Kernkwaliteiten uitwerken 6
1.2 Leeswijzer 10

DEEL I OBSERVATIES

2 Feitelijk landschap 18

3 Verhalend landschap 28
3.1 Ontginning van het 'lege' land 30
3.2 Water als economische drager 40
3.3 Verdediging en macht 46
3.4 Strijd tegen de Zuiderzee 52

4 Dynamiek 56

DEEL II WAARDERING

5 Kernkwaliteiten in hoofdlijnen 64

6 Zichtbaar landschap 68
6.1 Essenties uit de verhalen 70
6.2 Ruimtelijke essenties 74
6.3 Vier deelgebieden 76
6.4 Samenhang 80
6.5 Relatie met de kernkwaliteiten 82

7 Ambities 84
7.1 Versterken van de openheid 86
7.2 Bijzondere aandacht voor de randen van de openheid 88

8 Verdieping deelgebieden 90
8.1 Eempolder 92
8.2 Eemzone 102
8.3 Arkemheen 112
8.4 Overgang 114

Bronvermelding 122
Colofon 123

1 LEZEN IS BEGRIJPEN

1.1 KERNKWALITEITEN UITWERKEN

Nederland heeft een rijke diversiteit aan landschappen. Veel van deze landschappen zijn uniek, niet alleen binnen ons eigen land, maar ook buiten onze grenzen. In de Nota Ruimte heeft het Ministerie van VROM (tegenwoordig Ministerie van Infrastructuur en Milieu) aangegeven welke twintig landschappen in ons land zó uniek zijn, dat we extra aandacht moeten besteden aan het behoud, beheer en de ontwikkeling ervan. Met het benoemen van de 'kernkwaliteiten' van de Nationale Landschappen heeft VROM invulling gegeven aan datgene wat die landschappen van alle andere gebieden in ons land onderscheidt.

Het is de taak van de provincies om de Nationale Landschappen exact te begrenzen en de kernkwaliteiten uit te werken. In de provincie Utrecht is de begrenzing van de Nationale Landschappen vastgelegd in de Streekplanuitwerking Nationale Landschappen van april 2008. Alleen voor het Groene Hart heeft het Rijk zelf de begrenzing vastgesteld. Uit de begrenzing blijkt dat Utrecht voor het grootste deel in een Nationaal Landschap ligt. Dit is voor de provincie aanleiding geweest om ook de landschappen zonder deze 'status', de Utrechtse Heuvelrug en Gelderse Vallei, in deze kwaliteitsgids op te nemen.

DOEL VAN DE KWALITEITSGIDS

Met het uitwerken van de kernkwaliteiten in deze kwaliteitsgids geeft de provincie Utrecht antwoord op een aantal vragen. Wat betekenen bijvoorbeeld 'openheid', '(veen)weidekarakter' of 'samenhangend stelsel' eigenlijk? Welke aspecten in het landschap zorgen ervoor dat je de kernkwaliteiten beleeft? Daarbij beperkt de gids zich niet tot wat feitelijk in het landschap zichtbaar is. De kernkwaliteiten zijn in de loop van de tijd in de landschappen ontstaan. Daarom gaat de gids ook in op de gebeurtenissen en menselijke verhalen achter de kernkwaliteiten. Dit geeft meerwaarde aan de kernkwaliteiten en verdiept de beleving ervan.
Het doel van de kwaliteitsgids is het concreet maken van de kernkwaliteiten van de Utrechtse landschappen, zodat iedereen begrijpt over welke elementen het gaat.

De gids heeft nog een tweede doel. Een landschap is een levend geheel, dat door de jaren heen geleidelijk verandert. Zonder die veranderingen wordt het landschap een museumstuk. Het is absoluut niet de bedoeling dat de Nationale Landschappen 'op slot' gaan. Sterker nog: om het landschap vitaal te houden zijn nieuwe ontwikkelingen juist vaak nodig én ze geven kansen om de kernkwaliteiten te verstevigen. Ontwikkelingen kunnen echter vele vormen krijgen. Hoe kunnen ze zó worden geplaatst en vormgegeven dat ze voortbouwen op de landschappelijke kernkwaliteiten?
Het tweede doel van de kwaliteitsgids is het bieden van inspiratie en houvast voor het omgaan met ontwikkelingen zodat de kernkwaliteiten voor de toekomst zijn zekergesteld en zelfs beter beleefbaar worden.

DOELGROEPEN

De kwaliteitsgids is in eerste instantie bedoeld voor alle mensen van de provincie Utrecht met een bestuurlijke en ambtelijke functie. Daarnaast is de gids ook bruikbaar voor betrokken partijen uit de landschappen, zoals gebiedscommissies, gemeenten, waterbeheerders, natuurterreinbeheerders, maatschappelijk middenveld, landschapsorganisaties, grondeigenaren, burgers en bedrijven. De gids is beeldend gemaakt en zó opgezet dat ze toegankelijk is voor zowel mensen die professioneel met landschap en ruimtelijke ordening bezig zijn, als mensen die daar niet dagelijks mee te maken hebben.

KATERNEN

De kwaliteitsgids bestaat in totaal uit één koeplkatern en zes gebiedskaternen:

- Groene Hart
- Waterlinies (Nieuwe Hollandse Waterlinie en Stelling van Amsterdam)
- Rivierengebied
- Eemland
- Utrechtse Heuvelrug
- Gelderse Vallei

Het koepelkatern gaat onder andere in op de status van de kwaliteitsgids en bestaande provinciale beleidskaders. De eerste vier gebiedskaternen behandelen door het Rijk aangewezen Nationale Landschappen. Soms zijn ze aangevuld met gebieden die net buiten de begrenzing vallen, maar wel dezelfde landschappelijke kenmerken hebben. De

PLANGEBIED

grens nationaal landschap

grens provincie Utrecht

grens katern Eemland

plangebied buiten nationaal landschap

Utrechtse Heuvelrug is door de provincie aangewezen als Provinciaal Landschap en daarom aan de kwaliteitsgids toegevoegd. De Gelderse Vallei, het enige landschap 'zonder status', is toegevoegd omdat de provincie dit ook een waardevol landschap vindt. Bovendien zijn zo alle landschappen binnen de provincie volgens eenzelfde systematiek beschreven.

PLANGEBIEDEN

Alle landschappen uit de gebiedskaternen lopen door in de aangrenzende provincies. Het Nationaal Landschap Arkemheen-Eemland beslaat zowel de provincies Utrecht als Gelderland. In deze kwaliteitsgids wordt echter alleen het Utrechtse deel van het Landschap uitgewerkt: Eemland. Dit katern vormt de basis voor afstemming met de andere provincies over de uitwerking van de kernkwaliteiten.

De plangebieden van de verschillende katernen sluiten op elkaar aan, zodat al het landschap van de provincie Utrecht behandeld wordt. Om die reden is het plangebied in dit katern groter genomen dan alleen het Eemlandse deel van het Nationaal Landschap Arkemheen-Eemland. Het gebied tussen de grens van het Nationaal Landschap Arkemheen-Eemland, de A27 en A1 is onderdeel het plangebied van dit katern. De A27 en A1 vormen een heldere grens met het katern Utrechtse Heuvelrug.

RUIMTELIJK ACTIE PROGRAMMA

De uitwerking van de kernkwaliteiten maakt deel uit van het Ruimtelijk Actie Programma (RAP) 2009 – 2011 van de provincie Utrecht. Het RAP is het uitvoeringsprogramma van de provinciale ruimtelijke structuurvisie en bereidt de nieuwe provinciale ruimtelijke structuurvisie (2012) voor. De kwaliteitsgids zal voor de structuurvisie 2012 worden gehanteerd als een belangrijke onderlegger. Op basis van de provinciale ruimtelijke structuurvisie past de provincie het belangrijkste wettelijke borgingsinstrument, de Provinciale Ruimtelijke Verordening aan. Daarmee zal ook de wettelijke borging van de kernkwaliteiten plaatsvinden.

VOORTBOUWEN OP BESTAANDE PLANNEN

Deze Kwaliteitsgids Utrechtse Landschappen bouwt voort op plannen en ideeën van gemeenten, samenwerkingsverbanden en provincie. Deze plannen stellen wij niet ter discussie. Integendeel: we doen een voorzet voor het verder invullen van deze plannen, steeds vanuit het kader van de landschappelijke kernkwaliteiten. In het geval van dit katern (zie ook de achterin opgenomen literatuurlijst) gaat het met name om de volgende stukken:

- Visie Nationaal Landschap Arkemheen-Eemland, Open en Vitaal (2007)
- Landschapsontwikkelingsplan Eemland (2005)
- Natura 2000: Ontwerp beheerplan Arkemheen (2009)

1.2 LEESWIJZER

Het voor u liggende katern van de kwaliteitsgids geeft een uitwerking van de kernkwaliteiten van Nationaal Landschap Arkemheen-Eemland.
Het katern bestaat uit twee delen. Deel I gaat over de bestaande situatie en is een min of meer objectieve observatie: een feitelijke kijk op het huidige landschap. Dit gebeurt aan de hand van kaartbeelden (hoofdstuk 2) en verhalen (hoofdstuk 3). Hoofdstuk 4 brengt de ontwikkelingen die in dit landschap spelen in beeld.
Deel II geeft de uitwerking van de kernkwaliteiten. Het beschrijft de kernkwaliteiten zelf (hoofdstuk 5), de essenties van de verhalen en de ruimtelijke essenties (hoofdstuk 6).
Ook laat dit deel zien hoe de provincie wil voortbouwen op de kernkwaliteiten. Is het goed zoals het is, of valt er vanuit het oogpunt van de kernkwaliteiten het een en ander te verbeteren? En welke aspecten vragen daarbij bijzondere aandacht? De ambities vormen het kader om de kernkwaliteiten voor de toekomst te waarborgen en te ontwikkelen (hoofdstuk7). Dit resulteert in ontwikkelprincipes gebaseerd op de dynamiek uit deel I (hoofdstuk 8).

BENT U VOORAL GEÏNTERESSEERD IN:

- hoe dit landschap is ontwikkeld en waarom dat zo is gegaan?
  Lees dan vooral hoofdstuk 3 Verhalend landschap;
- hoe de kernkwaliteiten van het landschap tot uitdrukking komen?
  Lees dan hoofdstuk 6 Zichtbaar landschap;
- welke ambities de provincie heeft voor de ontwikkeling van de kernkwaliteiten?
  Lees dan hoofdstuk 7 Ambities;
- het toepassen van de kernkwaliteiten in het maken of beoordelen van een plan?
  Lees dan hoofdstuk 8 Verdieping deelgebieden.

DEEL I - OBSERVATIES - WAT IS ER?

HOOFDSTUK. 2: FEITELIJK LANDSCHAP

Als eerste geeft een serie thematische kaarten een indruk van de feitelijke situatie van het huidige landschap.

HOOFDSTUK. 3: VERHALEND LANDSCHAP

Vier karakteristieke verhaallijnen schetsen in vogelvlucht de ontwikkeling van het landschap. Waarom ziet het Nationaal Landschap er zo uit? Wat zijn de verhalen die in dit landschap te lezen zijn of verscholen liggen? Dit hoofdstuk gaat in op de specifieke cultuurhistorische context van het landschap. De verhalen vertellen de bijzondere gebeurtenissen die het landschap verklaren en de beleving verrijken.

HOOFDSTUK. 4: DYNAMIEK

Afsluitend wordt de dynamiek in het landschap anno 2010 in kaart gebracht. Welke ontwikkelingen spelen er allemaal? Sommige voltrekken zich concreet in het veld, andere bestaan alleen nog op papier, zijn volop in discussie, of 'hangen in de lucht'. De beschreven dynamiek is niet per definitie sluitend en zal met de jaren veranderen. De beschrijving wordt alleen gegeven om grip te krijgen op het scala aan ontwikkelingen waar dit landschap mee te maken heeft.

DEEL II - WAARDERING - WAT WILLEN WE?

HOOFDSTUK.5: KERNKWALITEITEN

Deel II begint met een weergave van de kernkwaliteiten van Eemland. Deze kernkwaliteiten vormen de basis voor de verdere analyse van het landschap.

HOOFDSTUK. 6: ZICHTBAAR LANDSCHAP

Vervolgens analyseert Deel II de beleving van de kernkwaliteiten in het veld. Waardoor kun je ter plaatse de kernkwaliteiten concreet ervaren? Dit is nadrukkelijk een subjectieve analyse die alleen kijkt naar datgene waarmee de kernkwaliteiten beleefbaar zijn. Wat niet bij de kernkwaliteiten past, wordt bewust weggelaten. Deze analyse verloopt in zes stappen.

6.1: ESSENTIES UIT DE VERHALEN

In een kort overzicht worden de belangrijkste systemen en mechanismen op een rij gezet die tot de vorming van dit landschap hebben geleid. Dit zijn wat betreft de kernkwaliteiten de essenties uit de verhalen van hoofdstuk 3.

6.2: RUIMTELIJK ESSENTIES

Aan de hand van één karakteristieke foto wordt de ruimtelijke essentie van het landschap geduid.
De essentie wordt vertaald naar vijf grafische weergaven ofwel 'iconen' van ruimtelijke karakteristieken.

6.3: VIER DEELGEBIEDEN

Deelgebieden binnen het landschap worden onderscheiden.

6.4: SAMENHANG

De samenhang tussen de deelgebieden wordt aangegeven.

6.5: RELATIE MET DE KERNKWALITEITEN

Afsluitend worden de beschreven essenties, deelgebieden en samenhang teruggekoppeld naar de kernkwaliteiten.

HOOFDSTUK. 7: AMBITIES

In enkele gebieden en op specifieke plekken staan de kernkwaliteiten nu al onder druk. In dit hoofdstuk geeft de provincie Utrecht aan waar en hoe zij de beleving van de kernkwaliteiten in dit landschap wil verbeteren en waarborgen voor de toekomst. Dit zijn de ambities van de provincie Utrecht voor het landschap van Eemland.

HOOFDSTUK. 8: VERDIEPING DEELGEBIEDEN

Het laatste hoofdstuk geeft de ruimtelijke karakteristieken en ontwikkelprincipes weer die aan de basis liggen om de ambities uit hoofdstuk 7 te verwezenlijken. De afzonderlijke deelgebieden worden in drie stappen nader uitgewerkt.

STAP 1: ESSENTIES DEELGEBIED

Eén overzicht geeft de karakteristiek van het deelgebied weer. Dit gebeurt aan de hand van een foto, een korte beschrijving in relatie tot de kernkwaliteiten, per deelgebied de iconen van ruimtelijke essenties en een ruimtelijke samenhang daartussen (isometrie)

STAP 2: VERDIEPING ESSENTIES

De vijf iconen worden verdiept. Series iconen geven aanvullende ruimtelijke karakteristieken per thema.

STAP 3: ONTWIKKELPRINCIPES

Series van ontwikkelprincipes geven inspiratie voor de inpassing en vormgeving van diverse ontwikkelingen in dit landschap. Bij veel op hand zijnde ontwikkelingen (zie hoofdstuk 4) is het niet de vraag òf ze in dit landschap kunnen worden ingepast, maar vooral hóe dat gebeurt. Locatie en vormgeving bepalen of ze de kernkwaliteiten ondersteunen of aantasten. Basis voor de inpassing zijn de vijf essentiële iconen en hun verdieping. Maar soms geeft dat niet voldoende houvast. De ontwikkelprincipes bouwen voort op deze iconen.

DEEL I.

OBSERVATIES

WAT IS ER?

2. FEITELIJK LANDSCHAP

Voor een goed begrip van de huidige staat van het Nationaal Landschap wordt hier een aantal feitelijkheden op een rij gezet. Eerst ziet u drie topografische kaarten van 2000, 1920 en 1820. Gezamenlijk geven ze een impressie van de ontwikkeling die het landschap in de laatste honderdvijftig jaar heeft doorgemaakt. Daarna volgt een aantal thematische kaarten. De informatie op deze kaarten is afkomstig uit het GIS-systeem van de provincie Utrecht. Ze geven een beeld van de feitelijke situatie van het landschap op dit moment.

TOPOGRAFISCHE KAART 2000

grens nationaal landschap

grens provincie Utrecht

grens katern Eemland

Deze kaart geeft de situatie anno 2000 weer. Door de aanleg van Afsluitdijk en Flevopolders stroomt de Eem nu uit in het randmeer in plaats van in zee. Grote naoorlogse interventies als de aanleg van de snelwegen A1 en A28 hebben naast de grootschalige dorpsuitbreidingen het landschap ingrijpend veranderd. Het eens grote en aaneengesloten weidegebied is verdeeld geraakt in kleinere stukken.

TOPOGRAFISCHE KAART 1820

grens nationaal landschap

grens provincie Utrecht

Op de kaart van 1820 is de bedijkte Eemrivier, die uitmondt in de Zuiderzee, duidelijk te zien. Aan weerszijden van de Eem getuigen zogenoemde waaien van perioden waarin de dijken onder de druk van het water bezweken. De vele waterlopen maken de lage ligging van het gebied zichtbaar.

TOPOGRAFISCHE KAART 1920

grens nationaal landscap

grens provincie Utrecht

Anno 1920 vallen naast de Eem ook de twee hoofdassen door de Eempolder op. De Amersfoortseweg met het lint van Bunschoten-Spakenburg en de Wakkerendijk met hieraan Eemnes-Buiten en -Binnen. De spoorlijn tussen Amersfoort en Hilversum is aangelegd. De kavelvorm van Eemland typeert zich door lange smalle kavels. Ook de randen van de open polders zijn op deze kaart beter zichtbaar door de hier aanwezige grotere percelen en opgaande beplanting.

HOOGTEKAART

-1 - 1
1 - 2
2 - 5
5 - 7
7 - 9
bebouwingskern/ rode contour

grens nationaal landschap
grens provincie Utrecht

HOOGTES ZIJN INDICATIEF

Eemland is het laagst gelegen gebied tussen de Utrechtse Heuvelrug en de Veluwerug. Het grootste deel van het gebied ligt tussen 0,5 meter beneden NAP en 0,5 meter boven NAP. Het landschap bestaat voornamelijk uit vlakke (veen) weidegronden. Binnen Eemland zijn zeer weinig natuurlijke hoogteverschillen zichtbaar. De hoger gelegen randen steken duidelijk af tegen de lage (groene) vlakte. De dijken langs de rivier en de voormalige zeedijk zijn zichtbaar als slingerende lijnen in het landschap. Ook de hoger gelegen (snel)wegen zijn op de hoogtekaart goed te zien.

BODEMKAART

veengronden

kleigronden

enkeerdgronden

bebouwingskern/ rode contour

water

hoofdontsluiting

vlakvaaggronden

poldervaaggrond

beekeerdgronden

grens nationaal landschap

grens provincie Utrecht

Het gebied bestaat uit veen met op grote delen een dun dek van rivierklei. Opvallend binnen het gebied zijn de rivierdelta van de Eem en de langgerekte zandopduikingen.

WATER

watergangen
watergangen
bosgebied
bebouwing
hoofdontsluiting
grens nationaal landschap
grens provincie Utrecht

De Eem is de ruggengraat van het watersysteem in Eemland. Min of meer haaks hierop lopen grachten en ontwateringssloten. Deels zijn dit vergraven veenstromen of kreken. De grotere sloten haaks daarop zijn in Eemland veelal gegraven voor de ruilverkavelingen. Opvallend is het kralensnoer van waaien aan de westzijde van de Eem. Niet zichtbaar op de kaart, maar wel van grote invloed op de botanische rijkdom van het gebied is enerzijds het voedselarme kwelwater vanaf de Utrechtse Heuvelrug dat hier aan het oppervlak komt en anderzijds de nog altijd aanwezige invloed van de eeuwenlange overstromingen door de zee.

INFRASTRUCTUUR

- snelweg
- provinciale weg
- lokale weg
- hoogspanningslijn
- spoorllijn
- bosgebied
- bebouwing
- grens nationaal landschap
- grens provincie Utrecht

Het netwerk van wegen en paden volgt nauwgezet de verkaveling. Daar waar bovenregionale infrastructuur, zoals snelweg, spoor en hoogspanning niet de grens vormen, doorsnijden ze het systeem. Er is maar een beperkt aantal toegangen naar het Nationaal Landschap vanuit de omliggende (stedelijk) gebieden.

BEBOUWING

bebouwing

bebouwingskern/
rode contour

water

hoofdontsluiting

grens nationaal landschap

grens provincie Utrecht

Er is weinig bebouwing verspreid over het gebied. De bebouwing is in het landschap georganiseerd in eenvoudige open linten. Aan de zuidzijde wordt de lintstructuur complexer. De meeste bebouwing is geconcentreerd in grote kernen op de overgang met het zand, twee kleine 'eilandjes' gekoppeld aan de Eem en een grote kern vrij in de ruimte cq. aan het Randmeer.

MASSA OPENHEID

bosgebied
bebouwd
erven en kleine landschapselementen
water
hoofdontsluiting
grens nationaal landschap
grens provincie Utrecht

Er is bijzonder weinig massa (bebouwing en opgaande beplanting) in het gebied. Alleen aan en net over de randen van het Nationaal Landschap komt meer massa voor. Het open veenweidegebied vormt een sterk contrast met de Utrechtse Heuvelrug, Gelderse Vallei en Veluwe.

3. VERHALEND LANDSCHAP

Een landschap is een levend geheel. Door de jaren verandert het, soms geleidelijk soms met grote sprongen. Zo ook het landschap van Eemland. De kernkwaliteiten van het landschap dat wij zo waarderen zijn geleidelijk in de loop der eeuwen ontstaan. Dit hoofdstuk vertelt in thematische verhalen hoe het landschap van Eemland zich ontwikkeld heeft. De verhalen verklaren waarom het huidige landschap eruit ziet zoals het eruit ziet. Ze vertellen de geschiedenis achter de kernkwaliteiten. Ze verrijken het begrip van de kernkwaliteiten en de beleving van het landschap. Bij elk verhaal is een kaart getekend met de belangrijkste elementen en structuren in dit landschap, die dit verhaal beleefbaar maken.

Het verhaal achter het landschap wordt verteld aan de hand van vier thema's. De thema's zijn zo gekozen dat ze karakteristiek zijn voor het landschap van Arkemheen-Eemland.
'Ontginning van het 'lege' land' vertelt hoe het gebied in gebruik is genomen. Als eerste vanaf de hogere gronden rond het uitgestrekte veengebied, later vanuit de oevers van de Eem en het veendorpje Arke. Het ontgonnen land werd al snel te nat voor akkerbouw en er ontstond een uitgestrekt grasland, dat eeuwenlang nagenoeg onveranderd is gebleven.
Het tweede verhaal, 'Water als economische drager', beschrijft het belang van de Eem en de Zuiderzee voor de welvaart in het gebied. Zij verbonden het gebied met de buitenwereld en waren aanleiding voor kleinschalige industrie en visserij. Eeuwenlang is water de belangrijkste transportweg in het gebied geweest. Een rol die tegenwoordig vrijwel geheel door wegen is overgenomen.
'Verdediging en macht' verhaalt over de strijd tussen de bisschoppen en de graven van Holland en Gelre over dit strategisch gelegen gebied. Het gaat om conflicten die veel sporen en verhalen in het landschap hebben achtergelaten, van grenzen en dorpen met stadsrechten tot zeeslagen en een verdwenen kasteel. Later ging de strijd vooral tegen buitenlandse invallers en werd de Grebbelinie aangelegd. Deze is veelvuldig in stelling gebracht, maar ook diverse keren overmeesterd.
Het ontstaan van de Zuiderzee maakte visserij mogelijk en vergrootte de mogelijkheden voor agrarisch gebruik. Maar de Zuiderzee is geen onverdeeld genoegen geweest. Het verhaal van de 'Strijd tegen de Zuiderzee' vertelt over het continue gevecht tegen het aanstormende, overtollige en wispelturige water, die zelfs na de afsluiting en inpoldering van de zee nog doorgaat.

3.1 ONTGINNING VAN HET 'LEGE' LAND

Voordat de grote ontginning van het veengebied plaatsvond werd het land extensief gebruikt door boeren uit de omringende dorpen en buurtschappen op het zand. De eerste ontginners vestigden zich in de twaalfde eeuw aan de oevers van de Eem. Haaks op de rivier werden sloten gegraven, het achterliggende veengebied in. De sloten begrensden langgerekte, smalle percelen. Het lege, in smalle stroken opgedeelde weidelandschap is eeuwenlang vrijwel hetzelfde gebleven, tot de ruilverkavelingen van de twintigste eeuw. Toen zijn de percelen vergroot en werden nieuwe boerderijen in het open landschap gebouwd.

Hoogtepunten:
- *Kampverkaveling van Coelhorst en Diermen.*
- *BBlokverkaveling rond kreken in Arkemheen.*
- *Opstrekkende veenverkaveling van Zeldert/De Haar/Duist, de Eem en Bunschoten.*
- *Wakkerendijk, Veenestraat en Zevenhuizerweg.*
- *Boerendorp Bunschoten.*
- *Open raster van ruilverkavelingslinten.*

DE ONDERGROND

In de voorlaatste ijstijd was het noorden van ons land bedekt met landijs. Een van de lobben van het landijs drong vanuit het noorden de huidige Gelderse Vallei binnen en schoof naar het zuiden. De ijslob werkte als een enorme bulldozer en drukte de bodemlagen opzij en voor zich uit. Hierbij werden de stuwwallen van 't Gooi, de Utrechtse Heuvelrug en de Veluwe gevormd. In de meest recente ijstijd bereikte het landijs uit Scandinavië ons land niet. Wel heerste er een poolklimaat, waarbij er nauwelijks plantengroei mogelijk was. Tijdens deze koude periode werd door de wind dekzand afgezet. De afzetting is niet overal even dik: op sommige plaatsen is het zand tot ruggen opgestoven, elders vinden we vrij vlakke dekzandlaagten. In de buurt van Nijkerk en Nijkerkerveen liggen verschillende dekzandruggen, terwijl ten zuiden en ten oosten van Bunschoten opgestoven dekzandheuvels of donken (hier pollen genoemd) liggen die nog net boven jongere afzettingen uitsteken. Ook langs de Eem liggen verschillende dekzandheuvels, met namen als Hogerhorst, Wolkenberg en Bloemberg. Kasteel Ter Eem in Eembrugge is waarschijnlijk ook op zo'n dekzandopduiking gebouwd.
Ongeveer 10.000 jaar geleden kwam een einde aan de laatste ijstijd. Het klimaat werd warmer en vochtiger en de poolwoestijn veranderde in een gesloten bos. De beken die ontsprongen op de Utrechtse Heuvelrug en de Veluwe waterden

- kerk
- oud lint
- ruilverkavelingslint
- historische kern
- nieuwe terp
- oude terp
- dijk
- kreek
- rivier
- blokverkaveling
- strookverkaveling
- kampverkaveling
- huidig stedelijk gebied
- rivierdelta
- meentgrond
- Zuiderzee
- grens nationaal landschap
- grens provincie Utrecht

af via het laaggelegen gebied van de Gelderse Vallei en Eemland. Bij Amersfoort kwamen verschillende beken samen en vormden de Eem, die verder naar het noorden stroomde en in het Eemmeer uitmondde.
Doordat de zeespiegel rees en ook het grondwater steeg werd het steeds natter in de regio. Op tal van plaatsen was de afwatering gebrekkig, bijvoorbeeld door de aanwezigheid van dekzandruggen of doordat er keileem in de ondergrond zat. Er ontstonden moerassen waarin zich veen kon ontwikkelen. Vanuit geïsoleerde laagten breidde het veen zich over steeds grotere oppervlakten uit, totdat uiteindelijk vrijwel het hele gebied uit veenmoeras bestond. Eemland maakte deel uit van het enorme veenland dat een groot deel van het huidige IJsselmeergebied bedekte. De veenvorming ging door tot in de vroege middeleeuwen.
Vanaf de achtste eeuw zijn grote delen van het enorme veengebied ontgonnen en omgezet in boerenland. Verschillende dorpen lagen in het veengebied ten noorden van Eemland en Arkemheen, zoals het negende-eeuwse dorpje

Eemrivier, afwatering van Eemland

Kreek/sloot, afwa tering van Arkem-heen

Arke.
Om te kunnen boeren moet de grond ontwaterd worden. Aangezien veengrond echter voor een belangrijk deel uit water bestaat, levert het graven van sloten en greppels vrijwel direct een verlaging van het maaiveld op. Het bedrijven van landbouw in een veengebied heeft dus altijd bodemdaling tot gevolg. Het proces van inklinking wordt versterkt door bodembewerking. Met het loswoelen van de grond komt er lucht in de bodem. Onder invloed van zuurstof worden de plantaardige resten, waaruit veen bestaat, omgezet in water en kooldioxide. Dit proces wordt wel verteren of oxideren genoemd.
Door de bodemdaling werd het gebied kwetsbaar voor overstromingen. In de twaalfde eeuw begon de vorming van de Zuiderzee. Tijdens de Allerheiligenvloed van 1170 zijn grote stukken van het veenland in het huidige IJsselmeergebied weggeslagen. In de eeuwen daarna breidde de Zuiderzee zich steeds verder uit. Het dorpje Arke verdween in de tweede helft van de veertiende eeuw in de golven. De

Oude dorp Soest met de eng op de voorgrond en Eemland op de achtergrond

monding van de Eem veranderde in een breed estuarium. Door overstromingen werd een laag zeeklei over het resterende veen afgezet.

Eemdijk

MAATPOLDER EN BEKAAIDE MAAT

Aan het tracé van de Zomerdijk, de Eemdijk en de Veen- en Veldendijk is te zien dat de monding van de Eem vroeger de typische trechtervorm van een estuarium had: bij Ter Eem verbreedde de stroom zich om bij de monding een breedte van bijna twee kilometer te bereiken. In de loop van de eeuwen slibden er tegen de dijken kwelders op, die geleidelijk door de boeren als hooiland in gebruik werden genomen. De Maatpolder ligt ten westen van de Eem, de Bekaaide Maat aan de oostkant. Deze Maatpolders werden door een lage zomerkade omgeven; bij hoogwater op de Zuiderzee kon het zeewater ongehinderd binnenlopen en een laag vruchtbare slib afzetten.

ONTGINNINGEN AAN DE RANDEN VAN HET VEEN

Op de zandgronden aan de rand van het gebied ontstonden esdorpen met aaneengesloten akker-complexen (engen), zoals Baarn, Soest en Hoogland. De hogere delen bestonden uit heidevelden waar de schapen graasden. Hier en daar lagen hoogvenen die in de loop van de tijd vergraven zijn (Soesterveen, Hooglanderveen, Nijkerkerveen).

Ten zuidwesten van de Eem liggen de vroegmiddeleeuwse dorpen Soest en Baarn en het streekdorp De Birkt. De boerderijen lagen vanouds op de grens van het zand en het veen. Op het zand lagen de akkers, het veen werd als wei- en hooiland gebruikt. Soest heeft een bijzondere structuur met twee parallelle wegen (Van Weedestraat/Steenhoffstraat/Middelwijkstraat en de Korte en Lange Brinkstraat) met daartussen het Kerkpad. Ten

westen van deze wegen ligt de deels bebouwde Soestereng. De Birkt was een buurtschap ten westen van Amersfoort met vrij onregelmatige door houtsingels omgeven kampen (blokvormige akkers), naar het westen overgaand in een enkel boerderijlint langs de Birktweg, met strookvormige percelen die zich uitstrekken tot de Eem. Het oostelijke deel van de buurtschap is inmiddels geheel bebouwd, de boerderijstrook aan de Birktweg is nog aanwezig.
Ten noorden van Amersfoort ligt een uitloper van de zandgronden die het Hooge Land wordt genoemd. Hier is sprake van kampontginningen op de hogere delen (de dorpen Den Ham en Langenoord en de buurtschappen als Coelhorst en Den Brand) en strookvormige percelen in de lager gelegen terreinen, zoals de streeknederzetting Buurtsdijk. Door de uitbreidingen van Amersfoort-Noord is een groot deel van het Hooge Land inmiddels bebouwd.

Buurtschap Coelhorst

Opstrekkende ontginning en grond gebruik van de Eemlandtsche Leege Landen 1666

Alleen de omgeving van Coelhorst heeft zijn agrarische karakter behouden.

ONREGELMATIGE BLOKPERCELERING IN DE POLDER ARKEMHEEN

In de polder Arkemheen vinden we zowel een tamelijk regelmatige strokenpercelering van de veenontginning Holk als onregelmatige blokverkaveling in het gebied ten noorden en westen van Nijkerk. Het oostelijke deel van de polder Arkemheen heeft sterk te lijden gehad onder de invloed van de zee. Hier lagen vroeger de gemeenschappelijke weidegronden van het dorpje Arke (Arke-Mheen, oftewel de 'meden': gemeenschappelijke weilanden van Arke). Via geulen en kreken drong de zee bij hoogwater in het gebied door. Deze kreken zijn in het slotenpatroon opgenomen, zodat we hier een onregelmatige blokvormige percelering vinden. De wateroverlast in de polder had tot gevolg dat de boeren de hoogste plekken moesten opzoeken om hun boerderijen te bouwen. We

Oude boerderij op
een lichte verhoging

EEMNES: 'BINNEN' EN 'BUITEN', 'TE VELD' EN 'TE VEEN'

De Wakkerendijk of Wackersweg was vroeger de grens tussen het Sticht en het graafschap Holland. De graaf liet in 1320 een kade aanleggen om de grens te markeren tussen het al ontgonnen veengebied (de velden) ten oosten van de kade en het nog niet ontgonnen deel (het veen) ten westen ervan. Vandaar dat de polders ten oosten van de dijk Noordpolder te Veld en Zuidpolder te Veld heten, en we aan de westkant de polders Noordpolder te Veen en Zuidpolder te Veen vinden. De toevoegingen –Binnen en –Buiten slaan op de ligging ten opzichte van de Zuidwend. Het noordelijke deel van Eemnes lag vroeger buitendijks, ten noorden van de Zuidwend, het zuidelijke deel binnendijks.

vinden de oude boerderijplaatsen dan ook op de dekzandheuvels die hier en daar boven de later gevormde veen- en kleilagen uitsteken. Bontepoort, De Pol en Nekkeveld zijn hier mooie voorbeelden van. Waar zulke natuurlijke hulpmiddelen niet aanwezig waren moest de mens zelf heuvels opwerpen. Verschillende terpen zijn ontstaan vanaf ongeveer 1250, zoals is gebleken uit archeologisch onderzoek.

Oude lintbebouwing aan de Wakkerendijk

Er liggen vijf bewoonde en zeker zeven onbewoonde terpen in de polder.

OPSTREKKENDE PERCELERING

De dekzandheuvels langs de randen van het gebied waren zesduizend jaar gelegen al bewoond. Het is niet uitgesloten dat ook de dekzandheuvels en -ruggen in Eemland zelfs bewoning hebben gekend in de prehistorie. Tot dusverre zijn er echter geen vondsten gedaan. Door de vernatting en de uitbreiding van het veengebied was het gebied van Eemland lange tijd ongeschikt voor bewoning.

Behalve de heel vroege veenontginning Arke in het aangrenzende Arkemheen is het veengebied van Eemland pas in de twaalfde en dertiende eeuw ontgonnen. Waarschijnlijk zijn de mogelijkheden voor ontginning gunstiger

geworden door de vorming van de Zuiderzee, waardoor het gebied een betere afwatering kreeg. Waar de nieuwe bewoners van het gebied vandaan kwamen is niet bekend. Voor een deel zullen boeren uit de omringende dorpen zich hier gevestigd hebben. Mogelijk zijn er ook boeren komen wonen die elders werden verdreven door het uitbreiden van de Zuiderzee. De ontginning werd gestimuleerd door de bisschop van Utrecht. De bisschoppen voerden een actieve politiek om hun bezittingen in de wildernis te ontginnen. Meer bewoners betekende meer inkomsten en meer macht.

Vanaf de oevers van de Eem werd het gebied in gebruik genomen. De oudste ontginningen kenden geen vaste achtergrens: de boeren hadden het recht van opstrek en konden hun sloten steeds verder verlengen. Uiteindelijk werden veenkaden aangelegd om het water uit het nog niet ontgonnen veengebied te weren. Deze achterkaden zijn de huidige Wakkerendijk in het westen en de Veenestraat in het oosten. In de twaalfde en dertiende eeuw werd de invloed van de Zuiderzee steeds groter en overstroomde het gebied rond de monding van de Eem regelmatig. De boeren

Dorpstraat van Bunschoten

Eemdijk met oude boerderijen onder aan de dijk

HET BESTE HOOI KWAM UIT EEMLAND

De boeren die het veengebied ontgonnen hebben aanvankelijk ook akkerbouw bedreven. Door de daling van de bodem werden de percelen echter na verloop van tijd te nat voor akkerbouw. Men gebruikte deze percelen als weiland en hooiland, terwijl hogerop nieuwe akkers in gebruik werden genomen. Totdat deze ook te nat werden. Rond 1500 gingen veel boeren definitief over op veeteelt. De polders ten westen van Bunschoten zijn vermoedelijk zelfs nooit voor akkerbouw gebruikt. Het hooi was van hoge kwaliteit, zeker van de polders die in de winter overstroomden, waarbij een laagje vruchtbare slib werd afgezet. Van heinde en verre kwam men dit hooi kopen.

ten noorden van Eembrugge verplaatsten hun boerderijen, tot deze uiteindelijk aan de beide achterkaden terechtkwamen. Aan de Wakkerendijk ontstonden de dorpen Eemnes-Buiten en Eemnes-Binnen, aan de Veenestraat Bunschoten en Spakenburg. Aan de Eem bleef een klein dorp liggen, Eembrugge, vlakbij kasteel Ter Eem dat de bisschop in de veertiende eeuw liet bouwen. De naam van het dorp geeft al aan dat hier vanouds een brug over de Eem heeft gelegen.

Aan de oostkant zijn de polders Eemland en De Slaag ontgonnen. Het zijn vrij onregelmatige ontginningen met overwegend langgerekte strookvormige percelen. De oriëntatie van de doorgaande sloten is oost-west. In het noordelijke deel zijn de sloten vanaf de Eemdijk helemaal doorgetrokken tot aan de Veenestraat. De boerderijen zijn na verloop van tijd verplaatst naar de Veenestraat, de hoofdstraat van Bunschoten en Spakenburg. Veel regelmatiger zijn de blokken Zeldert en De Haar, die van elkaar gescheiden werden door de nu vrijwel verdwenen Lo- of Looijdijk. Dit zijn zogeheten cope-ontginningen waar een vaste kavelbreedte en –diepte werd aangehouden.
Het ontginningsblok van Duist (ten westen en oosten van Zevenhuizen) loopt door tot aan de Laak, het grenswater met Gelderland. Deze grens dateert waarschijnlijk uit de dertiende eeuw, toen de graaf van Gelre de Veluwe veroverde na langdurige gevechten met de Utrechtse bisschoppen.

De Eem bij Soest

Aan de westkant van de Eem lag de basis van de ontginning ook op de oever van de rivier, bij het huidige Eembrugge en ten noorden ervan. De ontginning van dit veengebied begon in de twaalfde eeuw. Ook hier daalde de bodem en moesten de boeren hun boerderijen verplaatsen. Ze vestigden zich achter de Wakkerendijk.
Aan de noordkant van de ontginning liet men een strook veenland liggen als waterkering (de Zuidwend). De afwijkende blokpercelering ten noorden van de Eemnesser Vaart geeft de ligging van deze strook aan. Ten noorden van de Zuidwend lag een stuk veenland dat omstreeks 1300 door de Zomerdijk werd beschermd tegen het water. Vanaf 1330 is dit gebied ontgonnen

Zicht op de Wakkerendijk

vanaf de Zomerdijk, maar ook hier vestigden de boeren zich al gauw achter de Wakkerendijk. Het eerst bouwde men de nieuwe boerderijen en de parochiekerk aan het noordelijke deel van de dijk (het huidige Eemnes-Buiten). In 1352 kreeg dit deel van Eemnes stadsrechten. Bijna honderd jaar later, in 1439 verhuisden veel inwoners uit Eembrugge eveneens naar de Wakkerendijk, waar Eemnes-Binnen ontstond. Gezien de strategische ligging in het grensgebied met Holland kreeg ook Eemnes-Binnen stadsrechten.

DE WATERBEHEERSING

Voor het ontginnen van het veen was een goede afwatering noodzakelijk. Tevens waren maatregelen nodig als bescherming tegen overstromingen. Voor het afvoeren van het water uit het gebied werd in eerste instantie volstaan met het graven van sloten, die haaks op de ontginningsbasis stonden. Voor de ontginningen van Eemnes diende de Eem als ontginningsbasis, terwijl in Duist de Amersfoortseweg en later ook de Zevenhuizerstraat als ontginningsbasis dienst deden. Via sloten en weteringen werd het overtollige water uit de ontginningen naar de Zuiderzee vervoerd. Dit afwateren gebeurde aanvankelijk overigens zonder bemaling, dus op natuurlijke wijze.
Door de bodemdaling leverde de natuurlijke afstroming steeds meer problemen op. In de zeventiende eeuw probeerde men een einde aan de moeizame afwatering te maken door dwarsweteringen aan te leggen, zoals de Bikkerswetering en de Oude Wetering. In die tijd deden de eerste poldermolens hun intrede in het gebied, in het laatste kwart van de negentiende eeuw gevolgd door de eerste gemalen. Het stoomgemaal Hertog Reynout bemaalde de polder Arkemheen vanaf 1883. In Eemdijk staat een gemaal uit 1941; ook in Zeldert en Eemnes bevinden zich gemalen. Behalve de ontwatering van het eigen gebied hadden de bewoners in deze regio ook te maken met afstromend water en kwelwater van de omringende hoger gelegen zandgronden. Dit water werd door middel van gegraven watergangen naar de Eem en de Zuiderzee geleid, zodat de Eemlandse polders er geen last van hadden. Zo werd tussen Baarn en de ontginningen van Eemnes de Drakenburgergracht gegraven, die het water van het hoger gelegen Baarnse land kon afvoeren.

Palestina

Stoomgemaal Hertog Reynout met links de onderbouw van de oude molen

Tussen 't Gooi en Eemnes diende de Gooijergracht voor de afvoer van het water uit het westen.

In de twintigste eeuw zijn enkele ruilverkavelingen in Eemland uitgevoerd. Bij de ruilverkavelingen in de jaren 1938-1943 zijn tal van nieuwe wegen aangelegd en is de weg bij Eemdijk rechtgetrokken. De weg kwam bij sommige boerderijen aan de achterzijde te liggen. Dit tastte het karakteristieke uiterlijk van Eemdijk sterk aan. In het open weidegebied en onderaan de Wakkerendijk zijn enkele nieuwe boerderijen gebouwd. De afritten van de Wakkerendijk naar het open gebied zijn in deze tijd beplant met rijen bomen, als beplante poorten naar de openheid. De verbeteringen waren echter niet voldoende. Een nieuwe ruilverkaveling werd in 1976 in voorbereiding genomen, die in 2007 is afgerond. De agrarische productieomstandigheden zijn verbeterd door aanpassing van het waterpeil, het concentreren en vergroten van percelen, het verplaatsen van boerderijen en de aanleg van nieuwe ontsluitingswegen. Het gebied behield echter zijn grote open ruimten, en ook de richting en de langgerekte structuur van de percelen bleef in grote lijnen bewaard.

De grote open ruimten zijn een belangrijk kenmerk van Eemland. Dichter J.W Schulte Nordholt verwoordde het aldus:
De verten komen eindeloos mij tegen,
Gaan door mij heen en achter mij te loor.
Ik rijd zo blank langs altijd nieuwe wegen,
Recht en gelukkig, en weet niet waarvoor
Ik zoveel hemel heb van God gekregen,
Met zoveel wolken en met zoveel dromen,
Met zo'n oneindig aantal kleuren grijs.

Open ruilverkavelingslint

3.2 WATER ALS ECONOMISCHE DRAGER

De Eem en de Zuiderzee hebben eeuwenlang een belangrijke economische functie in Eemland gehad. Nadat de veenruggen rond de dertiende eeuw waren weggeslagen lag Eemland plotseling aan zee, met een goede verbinding naar Amsterdam. Tevens waren er gegraven vaarten die voor een verbinding met de stad Utrecht zorgden. De Eem deed dienst als transportader, voor de turf en als trekvaart. Ook diende de rivier als vestigingsbasis voor industriële activiteiten. Door vorming van de Zuiderzee ontstond er in Spakenburg een bloeiende visserij. Na aanleg van de Afsluitdijk en het inpolderen van Flevoland is deze economische activiteit goeddeels verdwenen.

Hoogtepunten:

- *De Eem met jaagpad, kaden, losplaatsen en kleinschalige industrie.*
- *Turf- en andere vaarten haaks op de Eem.*
- *Verspreid liggende historische haventjes, waarvan veel inmiddels gedempt.*
- *Arkervaart en de restanten van het Zuiderzee-Rijnkanaal.*
- *Vissershaven van Spakenburg.*
- *Snelwegen nemen het over van waterwegen, met nieuwe bedrijvigheid langs de randen.*
- *Jachthavens langs de Randmeren en zandwinplassen met recreatie langs de snelwegen.*

DE EEM EN DE TURFVAARTEN

Door de vorming en uitbreiding van de Zuiderzee werd de Eem een belangrijke vaarweg. Amersfoort is ontstaan op een doorwaadbare plaats in de Eem en groeide door de gunstige ligging aan landwegen en aan de bevaarbare Eem uit tot een belangrijke handelsstad. Vanuit Amersfoort werden diverse producten verscheept, waaronder het bier van de tientallen brouwerijen in de stad.

Vanaf de dertiende eeuw werd turf de belangrijkste brandstof voor het opkomende Amsterdam en de stad Utrecht. Voor de exploitatie van de venen bij Soest is in 1239 een turfvaart aangelegd tussen de Vuursche en de Eem, het Oude Grachtje. Aan het eind van de veertiende eeuw werd de bovenloop van de Oude Gracht verbreed en verdiept en kreeg de benedenloop een gewijzigde, meer noordelijke loop. Deze gedeeltelijk nieuwe waterloop kreeg de naam Pijnenburgergrift of Praamgracht. Iets ten oosten van Baarn komt de waterloop uit in de Eem. De Drakenburgergracht, een natuurlijke waterloop die in 1390 verbreed en verdiept is, diende voor de ontwatering en de afvoer van turf uit de veengebieden bij Baarn. Deze mondt eveneens uit in de Eem, bij Eembrugge. De Eemnesservaart loopt vanaf het haventje in het dorp Eemnes pal naar het oosten. De meest noordelijke vaart die in de Eem uitkomt is de Bikkersvaart uit 1641, tussen Eemdijk en

- vissershaven
- jachthaven
- historische haven
- werkhaven
- turfwinning
- loskade
- trekvaart
- industriegebied
- zichtlocatie
- oude weg
- turfvaart
- gegraven kanaal
- rivier
- historische kern
- spoorlijn
- snelweg
- afslag snelweg
- bedrijventerreinen
- zandwinplas
- huidig stedelijk gebied
- Zuiderzee
- grens nationaal landschap
- grens provincie Utrecht

Bunschoten. Laatstgenoemde vaarten zullen vooral zijn gebruikt voor het transport van landbouwproducten (boter, kaas en hooi).
In 1619 is voor de opkomende trekvaart vanaf Amersfoort een jaagpad langs de Eem aangelegd. De loop van de Eem werd verschillende keren aangepast om de rivier bevaarbaar te houden. In de jaren dertig van de vorige eeuw zijn enkele bochten bij Baarn en Eembrugge doorgegraven. Aan de Eem lagen verschillende losplaatsen en ontstonden diverse vormen van bedrijvigheid. In Eemdijk was een kleine haven en het eilandje De Helling voor het onderhoud van schepen. Vanaf de zestiende tot halverwege de negentiende eeuw stonden er kalkovens, houtzaagmolens en een glasblazerij langs de Eem. De huidige bedrijven bij Eembrugge en in Amersfoort zijn de hedendaagse voortzetting van eeuwen van industriële bedrijvigheid langs de rivier.
Bunschoten en Spakenburg waren door de Spakenburgergracht en een sluis in Spakenburg met de Zuiderzee verbonden. De vroegere vissershaven van Spakenburg is tegenwoordig jachthaven en thuisbasis van een deel van de 'bruine vloot'. De haven van Bunschoten, De

Watergebonden bedrijven bij Eembrugge

Arkervaart met binnenvaart

Kolk, is in 1939 gedempt. Het transport van landbouwproducten over de weg was belangrijker geworden dan het vervoer over water.
Bij Nijkerk is de benedenloop van de Brede Beek omstreeks 1600 verbeterd tot Arkervaart. Deze vaart was belangrijk voor de aan- en afvoer van landbouwproducten, met name van de tabaksindustrie die in de omgeving van Nijkerk zeer omvangrijk was. Na de Tweede Wereldoorlog is hier het bedrijventerrein Arkervaart tot ontwikkeling gekomen. In de vijftiende eeuw is een ambitieus werk gestart om door de Gelderse Vallei een kanaal tussen de Rijn en de Zuiderzee te graven. Nadat enkele kilometers waren gegraven is het werk gestaakt en in de loop van de tijd is het kanaal grotendeels gedempt. Kleine delen van het kanaal zijn nog herkenbaar als sloten, zoals bij een boerderij met de toepasselijke naam De Rijn, te westen van Nijkerk.

Landwegen waren schaars tot diep in de negentiende eeuw. De Wakkerendijk verbond Eemnes met de oude Hessenweg die van

Amersfoort over de Birkt en Soest naar Naarden en uiteindelijk naar Amsterdam voerde. In het begin van de negentiende eeuw werd het zuidelijke deel van de Wakkerendijk opgenomen in de Rijksstraatweg tussen Amersfoort en Laren. Vanaf Bunschoten liep een verharde weg naar Amersfoort, met een aftakking naar Baarn via Eembrugge (de Bisschopsweg). Parallel aan deze weg loopt de Nieuwe Weg (thans Groene Weg/Zevenhuizerstraat), die ook al uit de late middeleeuwen dateert. Verder naar het oosten ligt de doorgaande weg van Amersfoort via Nijkerk naar Zwolle (de Zuiderzeestraatweg), die omstreeks 1830 verhard werd. Vanaf Nijkerk steekt de Bunschoterweg de polder Arkemheen in en loopt als Nijkerkerweg door naar Bunschoten. Op de dijken lagen onverharde wegen die lang niet altijd goed begaanbaar waren. In de vorige eeuw is het transport per as steeds belangrijker geworden en nam het vervoer per schip steeds verder af. Drie snelwegen omringen het gebied en doorsnijden het gedeeltelijk: de A1 in het zuiden, de A27 in het westen en de A28 in het oosten. Deze nieuwe verbindingen trokken nieuwe bedrijvigheid aan. Langs de A1 liggen bedrijventerreinen bij Baarn en Amersfoort, bij Nijkerk bevindt zich bedrijventerrein Arkervaart bij de plek waar de A28 de Arkervaart oversteekt.

Haven te Spakenburg

Snelweg A28

HET VISSERSDORP SPAKENBURG

Spakenburg en Bunschoten zijn inmiddels aan elkaar vastgegroeid, maar hebben een verschillende oorsprong. Bunschoten was een agrarische nederzetting waar vanouds vooral veeboeren woonden. Het is ondanks de verworven stadsrechten lang agrarisch gebleven. De vorming en de uitbreiding van de Zuiderzee waren de oorzaak van de ontwikkeling van het vissersdorp Spakenburg. Al in 1450 ventten de Spakenburgers hun vis uit in Amersfoort. Een eeuw later telde de vissersvloot achttien schepen. De Spakenburgergracht naar Bunschoten komt in Spakenburg uit in de Zuiderzee. In 1469 werd hier een houten keersluis gebouwd die in 1749 door een stenen exemplaar is vervangen. Deze sluis diende ook als inundatiesluis van de Grebbelinie. Aan het eind van de zeventiende eeuw was de sluismond als haven in gebruik. Op de Zuiderzee werd gevist op haring, spiering, bot, paling, ansjovis en garnalen.

In de negentiende eeuw maakte de vissersvloot een grote groei door. De massale trek van het platteland naar de stad en de relatief lage

Spakenburg op de kaart van 1790

prijs van vis ten opzichte van vlees deden de vraag naar vis stijgen. Snellere vervoermiddelen brachten ook verderaf gelegen afzetgebieden binnen bereik. De oude haven voldeed niet meer aan de eisen van de uitgebreide vloot. Zij werd uitgediept en voorzien van twee havendammen en een dijk. De schepen lagen hierdoor beter beschut. Ondanks de vergroting bleek de haven niet in staat de groei van de vissersvloot op te vangen. In 1886 werd daarom de Nieuwe Haven aangelegd. Tegelijkertijd werd de Oude Haven gerenoveerd en voorzien van een beschoeiing.

Na de afsluiting van de Zuiderzee in 1932 werd het water geleidelijk aan steeds zoeter. Nog een paar jaar hielden de haring en de ansjovis stand, maar toen verdwenen ze. Een tijd lang werd er nog gevist op paling, snoekbaars en "nest" (spiering en jonge vis ten behoeve van eendenhouders en vismeelfabrieken). Maar vooral door de inpolderingen van Oostelijk Flevoland (1957) en Zuidelijk Flevoland (1968) ging het snel bergafwaarts met de vissersvloot. De vissers die altijd op de Zuiderzee gevaren hadden werden werkloos. Ook veel vishandelaren, zeilmakers en scheepbouwers verloren hun vertrouwde manier van bestaan. Wat resteert is enige visverwerkende industrie en verschillende vishandelaren.
In 1949 werd de sluis bij de Oude Haven gedempt, nadat de afwateringsfunctie was overgenomen door gemalen aan de Oostdijk en in Eemdijk. De haven doet nu dienst als vaste aanlegplaats voor de botters van de 'Bruine Vloot' waarmee de vissers vroeger hun brood verdienden. Samen met de werf is de Bruine Vloot een toeristische trekpleister geworden. De Nieuwe Haven wordt sinds de jaren zeventig van de vorige eeuw gebruikt als jachthaven voor de watersport.

JACHTHAVENS
Ook tegenwoordig is het water een economische factor. Niet als transportmiddel, maar voor de recreatie. In het gebied liggen tal van jachthavens: bij Nieuw Hulckestein aan de Arkervaart, bij Spakenburg (twee stuks), bij de Eemmonding ten noorden van Eemdijk en bij Eembrugge (twee stuks). In de nieuwe wijk Vathorst worden huizen met aanlegplaatsen gebouwd. De Laak wordt bevaarbaar gemaakt zodat de bewoners met hun boot naar het Nijkerkernauw kunnen varen. Sommige zandwinplassen langs de snelwegen zijn ingericht voor kleinschalig gebruik van bootjes.

Klederdracht Spakenburg

3.3 VERDEDIGING EN MACHT

In de loop der eeuwen is er in het Eemland veel gevochten. De eerste eeuwen ging de strijd voornamelijk om de bisschoppen van het Sticht tegen de hertogen van Gelre en de graven van Holland. Allen probeerden dit strategisch gelegen stuk land in handen te krijgen. Nadat de bisschop zijn wereldlijke macht had moeten opgeven en Utrecht opging in de Republiek der Verenigde Nederlanden, ging de strijd vooral tegen buitenlandse mogendheden. De Grebbelinie werd gebouwd tegen aanvallen uit het oosten. Deze is veelvuldig in stelling gebracht. Maar verschillende keren werd de strijd verloren, waarna de linie door Franse of Duitse bezetters werd gebruikt.

Hoogtepunten:

- *Bisschoppelijk kasteel Ter Eem als schakel tussen het Nedersticht en het Oversticht.*
- *Gooyergracht en Gooyerrede, resultante van grensconflicten tussen de bisschop en de graaf van Holland.*
- *De Laak als resultante van grensconflicten tussen de bisschop en de graaf van Gelre.*
- *Dorpen met stadsrechten.*
- *De Grebbelinie voor nationale verdediging, met werken langs de Eem en in Spakenburg.*

DE STRATEGISCHE POSITIE VAN EEMLAND

In de middeleeuwen was het Sticht een grote machtsfactor in de Lage Landen. De bisschop van Utrecht had niet alleen kerkelijke, maar ook wereldlijke macht. De ambitieuze graven van Holland en hertogen van Gelre lagen echter op de loer om de wereldlijke macht over te nemen. Gelre wist de Veluwe te bemachtigen, waardoor het Oversticht werd afgescheiden van het Nedersticht. De grens kwam te liggen bij de Laak. De verbinding over het water, via de Eem en de Zuiderzee, was voor de bisschop de enige vrije weg tussen zijn beide gebiedsdelen. Eemland werd strategisch van groot belang. Daarnaast veroverde Floris V, graaf van Holland, rond 1300 't Gooi en kreeg Eemland ook een grens aan de westzijde. Zowel Holland als Gelre ondernamen meerdere pogingen om dit gebied in handen te krijgen. In 1351 werd de grens tussen Holland en het Sticht vastgelegd in de Gooyergracht en de Gooyerrede.

Laak vanaf Nijkerker-weg-Bunschoterweg

bisdom Utrecht
graafschap Holland
hertogdom Gelre
grensgeschil
vaarroute Nedersticht-Oversticht
Domkerk
bisschoppelijk kasteel
Hollandse vloot
verdedigingswerk
Grebbedijk
historische kern
stadsrechten
rivier
gegraven kanaal
Gooise Rading
inundatiegebied Grebbelinie
Zuiderzee
grens nationaal landschap
grens provincie Utrecht

Grenskaart uit 1820

Twee kastelen hebben er in het gebied gestaan: kasteel Hulkestein bij Nijkerk en kasteel Ter Eem. Hulkestein is in 1427 door de hertog van Gelre gebouwd op de grens tussen Gelre en het Sticht. Er is vaak om gevochten. In 1517 werd het opgeblazen om in 1524 weer te worden herbouwd. Lang heeft het vervolgens niet meer gefunctioneerd. In 1543 verloor het hertogdom Gelre zijn zelfstandigheid. Daarmee verdween het bestaansrecht van het kasteel. Het verviel tot een ruïne en verdween uiteindelijk in de Zuiderzee.

Kasteel ter Eem was een versterking van de bisschop van Utrecht en werd gebouwd in 1347/1348, op de plaats waar de Bisschopsweg van Baarn naar Bunschoten de rivier kruist. Het lag op de rechteroever van de Eem, tegenover het dorp Eembrugge. Het kasteel was essentieel voor de verdediging van de noordgrens van het Nedersticht en vormde een belangrijke uitvalsbasis voor de bisschop als hij zijn 'overzeese gebieden' in het Oversticht ging bezoeken. Bovendien controleerde het kasteel de vaarroute over de Eem. Het kasteel was diverse keren bij gevechten betrokken, bijvoorbeeld in de jaren twintig van de vijftiende eeuw, toen de bisschop en de steden Utrecht en Amersfoort Jacoba van Beieren steunden in haar poging het graafschap Holland in bezit te krijgen. De Hollanders legden een blokkade van oorlogsschepen voor de monding van de Eem, die pas na diverse zeeslagen werd opgeheven. Zware schade liep Ter Eem op bij een belegering door de stad Utrecht in 1481. De schade van de belegering en de brandstichting werden hersteld. In 1527 deed bisschop Hendrik van Beieren afstand van zijn wereldlijke goederen en droeg ze over aan keizer Karel V. Voordat de troepen van de keizer het kasteel konden bezetten werd het veroverd door de Gelderse krijgsheer Maarten van Rossem. Het volgende jaar zijn de Gelderse troepen verdreven en

DE RUMOERIGE START VAN KASTEEL TER EEM

Bouwheer van Ter Eem was kanunnik Zweder Uterlo. Vermoedelijk handelde hij als vertegenwoordiger van bisschop Jan van Arkel, die tijdelijk afwezig was. Zweder schoot de kosten van de bouw voor. Toen de bisschop in 1348 terugkwam kon hij het bedrag van 3000 gouden schilden niet onmiddellijk terugbetalen en gaf Zweder het kasteel in onderpand. Toen de bisschop vier jaar later wel kon betalen weigerde Zweder, inmiddels proost van het kapittel van Sint Pieter, het kasteel te ontruimen. Er volgde een guerrillaoorlog, waarbij Zweder en zijn handlangers huishielden op het platteland. Uiteindelijk wist de bisschop met hulp van de stad Utrecht Zweder tot overgave te dwingen.

Amersfoort 1574

begon men met het versterken van het kasteel door de grachten te verbreden en zware aarden wallen op te werpen. In de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw heeft het kasteel nog een rol gespeeld, daarna nam de militaire betekenis af en vervielen de fortificaties steeds verder. In het begin van de achttiende eeuw heeft men het kasteel gesloopt.

STEDEN EN DORPEN MET STADSRECHT

De stad Amersfoort was een belangrijke Utrechtse grensstad. Nijkerk was Gelders gebied. Beide steden zijn in de middeleeuwen versterkt. Nijkerk heeft echter vanaf de zestiende eeuw geen militaire functie meer gehad; Amersfoort heeft enkele poorten en delen van de stadsmuur behouden. Vooral de gecombineerde land- en waterpoort de Koppelpoort geeft een mooi beeld van een middeleeuws verdedigingswerk. Vanwege hun strategische positie verleende de bisschop Baarn, Eemnes-Buiten, Eemnes-Binnen Eembrugge en Bunschoten stadsrechten.
Van deze 'steden' heeft alleen Bunschoten verdedigings-werken gehad, in de vorm van een ovalen omwalling (1398). De Dorpsstraat was de centrale as en tussen deze straat en de wal werd een rasterpatroon van paden aangebracht, kennelijk met het idee dat de nederzetting verder zou groeien. Dertig jaar later, toen Bunschoten zich tegen de bisschop had gekeerd, werd het stadje verwoest en geplunderd. De omwalling is daarna niet meer hersteld maar is nog wel zichtbaar in het stratenpatroon. In 1352 kreeg het noordelijke deel van Eemnes, Eemnes-Buiten, stadsrechten. In 1439 volgde Eemnes-Binnen, zodat er aan de Wakkerendijk opeens een dubbelstad lag. Deze deftige status heeft er echter niet toe geleid dat er ook werkelijk een stedelijke ontwikkeling plaatsvond. Eemnes is altijd

Historische kern Bunschoten met de restanten van de oude ovale omwalling

Grebbelinie

een agrarische nederzetting gebleven. Baarn kreeg samen met Eembrugge omstreeks 1350 stadsrechten. Een echte stedelijke ontwikkeling heeft ook Baarn niet gekend, mede door de nabijheid van de stad Amersfoort. In de zeventiende en achttiende eeuw werden diverse buitenplaatsen aangelegd. De aanleg van de spoorlijn Amsterdam-Amersfoort en de bouw van het station in 1874 maakte het dorp aantrekkelijk voor forensen. Tal van welgestelde Amsterdammers lieten villa's bouwen in het gebied tussen het oude dorp en het station. Zo'n cluster van dorpen met stadsrecht komt in Nederland verder alleen voor in West-Friesland. Daar gebeurde het om de inwoners tevreden te stellen nadat Floris V dit Friese gebied veroverd had. In Eemland lagen strategische overwegingen ten grondslag aan de verlening van stadsrechten.

DE GREBBELINIE

In de zestiende eeuw maakte men plannen voor het gebruik van de Gelderse Vallei en Eemland in de verdediging van het land. Men wilde er de Grebbelinie aanleggen, een verdedigingsgordel tussen de vroegere Zuiderzee en de Rijn. Grote delen van de Gelderse Vallei en Eemland konden gebruikt worden als inundatiegebied dat men in geval van nood onder water zette. Het idee was om water uit de Nederrijn bij Rhenen, aan de voet van de Grebbeberg, in te laten en zo een aantal kommen, die met keerkaden van elkaar gescheiden waren, onder water te zetten. De sluis bij Spakenburg kon gebruikt worden om Zuiderzeewater in te laten. Vlakbij de sluis lag een zestiende-eeuws verdedigingswerk, de Oude Schans.

Het duurde lange tijd voordat ook werkelijk uitvoering aan de plannen werd gegeven. In 1590 was de schans bij Woudenberg klaar, voorlopig het enige verdedigingswerk van de linie. In 1744, toen een aanval van Franse troepen dreigde, zijn de liniewal, de keerkaden en diverse verdedigingswerken tot stand gekomen. Ook de inundatiesluis bij Spakenburg is toen aangelegd. Langs de Eem lagen kleine inundatiekommen, van elkaar gescheiden door de Coelsterkade en de Vuydijk. Ten noorden van

Grebbelinie Krachtwijk

de Vuydijk was het hele gebied tussen de Eem en de Arkervaart inundatiegebied.
In de jaren 1785-1786 werd het werk aan de linie afgemaakt, waarbij onder andere de redoutes aan de Zuiderzeedijk bij Spakenburg tot stand kwamen.
Bij de aanval van de Franse legers in 1793 bleek dat de inundaties niet konden worden gesteld omdat de waterstand op de Rijn te laag was. De Fransen verlieten het land echter zonder dat het tot vijandelijkheden bij de Grebbelinie was gekomen. Toen de legers in het volgende jaar terugkwamen waren de inundatiekommen wel onder water gezet, maar door de strenge winter van 1794-1795 was het water bevroren en konden de Franse troepen over het ijs trekken. De verdedigers gingen er vandoor en de Franse soldaten kregen de stelling en de achtergelaten wapens zonder slag of stoot in handen. In de aansluitende Franse tijd is de linie verder versterkt met verdedigingswerken aan de Coelhorsterkade, het Werk aan de Glashut, het Werk bij Krachtwijk en twee extra batterijen bij Spakenburg. Toen men in 1806 de linie in staat van paraatheid wilde brengen, vanwege een mogelijke aanval van Pruisische troepen, bleek opnieuw dat de inundatiekommen niet onder water gezet konden worden. Berekeningen toonden aan dat de Rijn gemiddeld maar 83 dagen van het jaar hoog genoeg stond om het gebied onder te laten lopen.
Onder koning Willem III werden de inundatiemogelijkheden in 1866 verbeterd. Bij de mobilisatie in 1870 kwam men echter tot de conclusie dat de verdedigingswerken sterk verouderd waren. Er werd niet meer in de linie geïnvesteerd en in 1926 zijn grote delen van de linie zelfs opgeheven als vestingwerk. Desondanks werd in 1939 besloten de linie weer in staat van paraatheid te brengen. Aan het eind van de oorlog is de verdedigingslinie nog door de Duitse bezetting versterkt met een aantal bunkers. In oktober 1944 begonnen de Duitse troepen met de inrichting van de 'Pantherstellung' die de geallieerden moest tegenhouden. Aan de oostkant van Bunschoten is een keerkade aangelegd die een deel van het ovaal afsneed. Het gebied ten oosten hiervan is onder water gezet. Grootscheepse gevechten hebben zich hier niet voorgedaan. In 1951 is de Grebbelinie als verdedigingswerk opgeheven.

Luchtfoto van het Werk bij Krachtwijk

3.4 STRIJD TEGEN DE ZUIDERZEE

De bevolking in Eemland kent een haat-liefdeverhouding met water. Het ontstaan van de Zuiderzee maakte visserij mogelijk en zorgde voor meer agrarische mogelijkheden. Maar de overstromingen kostten ook talloze mensen het leven. Dijkdoorbraken kwamen veelvuldig in het gebied voor wanneer een stevige noordwesterwind het land teisterde en het water in de Zuiderzee opstuwde. Als oplossing tegen het onberekenbare water werd de Afsluitdijk gebouwd. Dit gebeurde ondanks protesten van vissers en alle daarvan afhankelijke beroepsgroepen aan de kust van de Zuiderzee, inclusief Spakenburg.

Hoogtepunten:

- *Zuidwend en dwarskaden haaks op de Eem.*
- *Zuiderzeedijken*
- *Oude boerderijen op terpen op korte afstand van het oude land.*
- *Vele waaien, restanten van dijkdoorbraken.*
- *Gemalen Eemnes, Zeldert en Hertog Reynout bij Nijkerk.*
- *Zicht op Flevoland, getuige van de getemde Zuiderzee.*
- *Buitendijkse ruilverkavelingsboerderijen op terpen.*

HET ONTSTAAN VAN DE ZUIDERZEE

Voor de huidige kust van Eemland lag tot in de vroege middeleeuwen een groot merencomplex dat in de Romeinse tijd Lacus Flevo (Flevomeer) werd genoemd. Dit merencomplex was toen relatief klein en stond in verbinding met de zee via het IJ, dat al in de Romeinse tijd verzandde. In de middeleeuwen stond het grootste meer bekend als Aelmere. De IJssel, de Vecht en de Eem mondden hierin uit. Naar het noorden was een smalle doorgang in de vorm van het Vlie.
In de twaalfde en dertiende eeuw veranderde de omgeving door grote inbraken vanuit de Noordzee. De Allerheiligenvloed van 1170 wordt wel gezien als het begin van de Zuiderzee, maar in feite was het een reeks van stormvloeden die een groot deel van het veenland wegsloegen. Eemland kwam aan zee te liggen.
De vorming en de verdere ontwikkeling van de Zuiderzee, in combinatie met de bodemdaling in het veenland, maakten het aanleggen van dijken noodzakelijk. De dijken langs de Eem dateren van omstreeks 1300, de Veen- en Veldendijk uit 1409, de Arkemheense zeedijk van 1356. Hier en daar werden ook terpen opgeworpen om de boerderijen op te bouwen.
De verschillen tussen eb en vloed op de Zuiderzee waren weliswaar niet groot, maar het gevaar van overstroming was altijd aanwezig als

- nieuwe terp
- oude terp
- dijk
- gemaal
- wiel
- historische kern
- keerkade
- rivier
- toekomstige Flevopolder
- Heuvelrug
- Zuiderzee
- grens nationaal landschap
- grens provincie Utrecht

Wiel in Eemland

noordwesterstormen het water in de Zuiderzee opstuwde. Regelmatig braken de dijken door. De overstromingen hebben een serie wielen (in Eemland waaien genoemd) langs de dijken achtergelaten. Doordat het water zich met kracht een weg zocht door het gat in de dijk naar de lager gelegen gebieden, ontstonden er diepe kolkgaten achter de dijk. Het bodemmateriaal werd op het land afgezet als een flauwe waaier. Nadat het water zich weer had teruggetrokken werd de dijk hersteld en om de kolk getrokken. Vanaf het einde van de achttiende eeuw tot aan de afsluiting van de Zuiderzee hebben nog zeker negen overstromingen in Eemland plaatsgevonden.

WATER UIT HET ACHTERLAND

Ook hoogwater op de Eem zorgde voor overlast. De rivier trad steeds vaker buiten haar oevers, door stuwing vanuit de Zuiderzee en door een te grote aanvoer van water uit het zuiden. De opstuwing vanuit de Zuiderzee bleef altijd een probleem, omdat de Eem een open verbinding met de zee behield en niet afgedamd werd, zoals bijvoorbeeld de Vecht.

Wateroverlast vanuit het zuiden kwam door overvloedige neerslag in het achterland. In de late middeleeuwen zijn er in het hele stroomgebied van de Eem woeste gronden ontgonnen en omgezet in landbouwgebieden. Via de sloten, weteringen en beken werd het neerslagwater sneller afgevoerd, omdat de bodem zijn vroegere bufferwerking had verloren. De Eem en de beken, die daarin uitstroomden werden soms slecht onderhouden, waardoor de bedding verzandde en verstopt raakte. De Eem is vanaf de zestiende eeuw gekanaliseerd en enkele malen uitgediept en verbreed voor de scheepvaart en om de afwatering te verbeteren. Aan het begin van de zestiende eeuw begon men rond Veenendaal veen af te graven, waardoor het maaiveld daalde. Door het afgraven van het veen kwam het gebied rond Veenendaal lager te liggen dan de Rijn. Voor het gebied werd het steeds moeilijker om op deze rivier af te wateren. Uiteindelijk werd de afwatering van dit deel van de provincie in de achttiende eeuw naar het noorden verlegd, wat de wateroverlast in het gebied rond de Eem verergerde.

HET 'PLAN LELY'
Hoe hoog de waterstand kon oplopen werd voor het laatst duidelijk bij de grote overstromingen in het Zuiderzeegebied in 1916. In de negentiende eeuw zijn er verschillende plannen gemaakt voor de afsluiting en gedeeltelijke drooglegging van de Zuiderzee. Het meest gedetailleerd was het werkstuk van ir. Cornelis Lely uit 1891. Het duurde echter lange tijd voordat de regering een besluit nam. Pas na de overstromingen van 1916 is het plan Lely in 1918 aangenomen.

DE ZUIDERZEE BEDWONGEN

In de loop van de negentiende eeuw rees het plan de Zuiderzee helemaal of gedeeltelijk in te polderen. De internationale handelsvaart had de belangstelling voor de Zuiderzee al voor een groot deel verloren en inpoldering paste in het vooruitgangsgeloof van het industriële revolutietijdperk. Ook zou het project veel nieuwe landbouwgrond opleveren en de altijd bedreigde kustlijn met ruim tweehonderdvijftig kilometer inkorten.

De aanleg van de Afsluitdijk begon in 1927 en in 1932 werd de dam gesloten. De afsluiting had grote gevolgen voor de visserij en de natuur. Na de voltooiing van de Afsluitdijk veranderde de voormalige zee in een meer, waarvan grote delen ingepolderd zijn. Oostelijk Flevoland viel droog in 1957, Zuidelijk Flevoland in 1968. Maar nog steeds is het gevaar van overstroming niet geweken. Bij noorderstorm wordt het water van het Markermeer opgestuwd en stroomt het Eemmeer in. Als de storm zeer zwaar is en lang aanhoudt kan het water in het Eemmeer anderhalf tot twee meter boven het normale peil stijgen. Als de dijk hier zou doorbreken komen grote delen land, veel huizen en boerderijen en zelfs een deel van Amersfoort onder water te staan. Daarom wordt gewerkt aan plannen voor 24 kilometer dijkverhoging en -verbetering langs de Randmeren en de oostelijke Eemdijk, tot aan Amersfoort toe. Deze werken moeten het gebied ten oosten van de Eem beschermen tegen overstromingen. Aan de westkant zal het water nooit verder kunnen komen dan de hoge gronden van 't Gooi, waardoor de schade van een overstroming aan die zijde beperkt blijft.

Boven: Windmolens van Flevoland aan de overkant van het randmeer. Midden: Hoge dijk langs het randmeer. Onder: Buitendijkse boerderij op een terp

4. DYNAMIEK

Het landschap van Eemland staat volop in de maatschappij. Het is een levend landschap dat te maken heeft met een veelheid aan ontwikkelingen. Zoals onze maatschappij verandert, zo verandert ook het landschap.

Sommige ontwikkelingen worden ingezet vanuit de overheid of grote maatschappelijke of commerciële organisaties. Ze zijn beleidsmatig ingebed en hun betekenis kan de locale of regionale schaal ver overschrijden. Andere zijn autonoom, worden van onderaf geïnitieerd, vanuit particulieren of locale organisaties. Ze komen voort uit persoonlijke betrokkenheid met het landschap of het economisch gebruik ervan. Sommige ontwikkelingen voltrekken zich geleidelijk. De afzonderlijke ingrepen zijn vaak klein van schaal, maar gezamenlijk kunnen ze een grote impact op het landschap hebben. Andere ingrepen zijn grootschalige interventies, die in één keer een grote, sprongsgewijze verandering in het landschap teweeg brengen. Sommige ontwikkelingen voltrekken zich nu al concreet in het veld. Andere bestaan alleen nog op papier. Of het zijn ideeën die al jaren 'in de lucht hangen' en steeds weer de kop opsteken. Al deze ontwikkelingen tezamen geven dynamiek aan het landschap van Eemland.

De ontwikkelingen die in dit hoofdstuk aangegeven worden zijn een momentopname. Ze geven een globaal overzicht van wat er in 2010 in Eemland en haar directe omgeving zoal speelt. De beschreven dynamiek is zeker niet sluitend en zal met de jaren veranderen. Doel van de beschrijving is grip te krijgen op het type ontwikkelingen waar dit landschap mee te maken heeft. Daarmee ontstaat inzicht in mogelijke bedreigingen voor het behoud van de kernkwaliteiten of juist kansen voor de versterking en ontwikkeling hiervan.

Dit hoofdstuk is bedoeld als een verkenning en heeft daarmee geen formele status. Dat komt omdat elk landschap in ontwikkeling is. Dit is altijd zo geweest en zal altijd zo blijven. De kunst is hoe met deze ontwikkelingen om te gaan. Dit hoofdstuk geeft de dynamiek weer die we op dit gedeelte van Utrecht zien afkomen en die van invloed kan zijn op de kernkwaliteiten van het landschap. Het is daarmee nadrukkelijk geen weergave van provinciale plannen of visies. Niet alle genoemde ontwikkelingen zijn immers wenselijk. Door met de huidige beschrijving te onderkennen wat er gaande is, kunnen we toekomstige ontwikkelingen goed sturen of afwenden. Daarmee is het een weergave van de gebiedsopgaven voor dit deel van het Utrechtse landschap.

Hieronder wordt per functie in het kort de dynamiek beschreven voor Eemland.

DYNAMIEK

natuurontwikkeling
- bestaande en nieuwe natuur
- robuuste verbindingszone
- nieuw ecoduct

recreatieve groei
- recreatief knooppunt
- recreatieve poort of entree
- blueport connectie

infrastructurele groei
- hoofdontsluiting
- verbreding snelweg
- herprofilering weg
- ontwikkeling/vernieuwing knooppunt
- spoorlijn
- belangrijke toeristische route
- klompenpad

bebouwing voor wonen en werken
- bebouwde kom
- uitbreiding bedrijvigheid
- stedelijke uitbreiding
- stedelijke druk
- nieuwe landgoederen
- verzorgingsplaats
- zoeklocatie tankstation

water en energie
- water
- verbreding Laak
- windmolen
- bedijking Eem

overig
- grens Arkemheen-Eemland
- grens provincie Utrecht

Opkomst maisakkers

Opkomst grote schuren

ONTWIKKELINGEN IN DE LANDBOUW

De landbouw in Eemland heeft te maken met dezelfde veranderingen als in de rest van Nederland, zoals schaalvergroting, functieverandering, verbreding en bedrijfsbeëindiging. Vergroting en veranderende bedrijfsvoering vragen veelal om een groter erf met meer bebouwing en voorzieningen. In de veeteelt wordt grasland ook wel omgezet in maïsakkers. Dat kan leiden tot gewassen op plekken waar juist een vrije blik richting de horizon gewenst is. Koeien komen minder buiten. Verschillen in maairegimes geven variatie, maar zijn afhankelijk van beheersubsidies. Kavels vergroten om ze efficiënter te kunnen bewerken kan een reden zijn om sloten te dempen Dit kan het karakter van de kavels aantasten. Bij bedrijfsbeëindiging speelt juist de vraag wat er met het erf moet gebeuren. Aanpassingen kunnen leiden tot een te dominante rol van gebouwen of ongewenste verkeersaantrekkende werking.

NATUURONTWIKKELING

In Nederland wordt gestaag gewerkt aan het verstevigen van de Ecologische Hoofdstructuur (EHS). Grootschalige functieverandering van landbouw in natuur speelt vooral langs de Eem, in een band van Huizen naar de stuwwal bij Amersfoort. Daarnaast kan het toepassen van natuurlijk beheer van sloten, wegbermen en kavelbeplantingen (in de overgangsgebieden) het beeld van het landschap veranderen.

RECREATIEVE GROEI

De vele bewoners in het stedelijk gebied rond Eemland zorgen voor een toenemende recreatieve druk op deze regio. De gebieden Coelhorst en Vathorst-Noord zijn aangewezen om een belangrijk deel van de stedelijke uitloop uit Amersfoort op te vangen. Dit vraagt om een intensiever recreatief netwerk en meer rust- en pauzevoorzieningen. Ook wordt gedacht aan grootschalige recreatievoorzieningen zoals een

Extensief beheer van sloten

Aanleg natuur- en weidevogelgebieden

golfbaan en sportvelden. In de rest van Eemland spitsen de recreatieve ontwikkelingen zich vooral toe op het verbeteren en vergroten van het netwerk van recreatieve paden en het aanbieden van rust- en pauzevoorzieningen, zowel openbaar als privaat. Het aantal maneges lijkt toe te nemen. De vraag naar meer voorzieningen en rustpunten kan leiden tot toenemende druk op het open landschap buiten de randen. Dit kan zowel de openheid als de zichtbare structuur van het landschap veranderen Op de overgang van steden naar het Nationaal Landschap zijn diverse recreatieve poorten gepland. Ook deze vragen de aanleg van voorzieningen. De waterrecreatie op en langs de randmeren neemt toe, evenals de recreatieve vaart op de Eem. Jachthavens spelen hierop in. De Laak en een aftakking langs Bunschoten/Spakenburg moet een recreatieve vaarverbinding tussen Vathorst en het randmeer gaan vormen.

INFRASTRUCTURELE GROEI

De A1 is een zeer drukke snelweg, waar veel aandacht voor is. Het tracé langs Amersfoort en Baarn is aangewezen als snelwegpanorama. De snelweg heeft de neiging overstap- en pauzevoorzieningen aan te trekken. Informatiedragers rond de snelweg nemen toe. Bomen en struiken worden aangebracht onder het mom van verkeersveiligheid op de weg en verblijfsklimaat bij de voorzieningen. Het karakter van het gebied wordt zowel vanaf de A1 als vanuit het gebied richting A1 bij gebruik van opgaande elementen als minder open beleefd dan wanneer die elementen er niet zijn. In de rest van Eemland neemt het autoverkeer eveneens toe. Wegen worden drukker. Bij Soest speelt de discussie over de aanleg van een rondweg om het dorp. De aanleg van rotondes beïnvloeden het beeld van de doorgaande wegen.

Toenemende voorzieningen voor waterrecreatie

Toename opgaande beplanting langs de snelweg

BEBOUWING VOOR WONEN EN WERKEN

Met de groei van Vathorst ontwikkelt Amersfoort een nieuwe stadsrand langs het Nationaal Landschap. Bunschoten en in mindere mate Spakenburg breiden eveneens hun bebouwd gebied in het Nationaal Landschap uit. Eemnes groeit achter de Wakkerendijk naar het zuiden. Langs de dorpsranden van Soest en Baarn vinden veranderingen van bebouwing plaats. Soest heeft het voornemen om de bebouwing rond het sportcomplex aan de Eemweg te intensiveren. Bij Baarn spelen discussie over meer woonboten in of aan de Eem. In de overgangsgebieden van Coelhorst en Vathorst-Noord wordt gedacht aan nieuwe landgoederen. Het leegstaande fabrieksterrein in Eembrugge vraagt om een nieuwe bestemming en herstructurering.
Stedelijke uitbreiding kan leiden tot een harde rand waar juist geleidelijke overgang gewenst is. Maar ook bij een geleidelijke overgang kan een stedebouwkundig plan leiden tot wijziging in de richting van het landschap. Opgaande elementen kunnen in de beleving het gebied verkleinen, ook wanneer dat langs de randen gebeurt.
Woonboten kunnen wanneer zij aan beide zijden van de Eem liggen, de eenzijdige oriëntatie van dorpen en bebouwing veranderen. Ook kunnen zij door hun ligging of vormgeving het industriële karakter van de rivier beïnvloeden.

Verstedelijking langs de randen van het Nationaal Landschap

Gebruik van zonnecellen

WATER EN ENERGIE

De oostelijke dijk langs de Eem moet versterkt worden om te voldoen aan de veiligheidsrichtlijnen. Het gebied rond de Eem tot aan Eembrugge wordt onderzocht als Blueport. Dit betekent onder meer een verbetering van de bevaarbaarheid van de rivier. De ontwikkeling van windmolens in de Flevopolders gaat verder. Het opwekken van energie met zonnecellen doet langzaamaan zijn intrede. Dit kan een massale verandering van de daken tot gevolg hebben.

DONKERTE

In nachtelijke uren bepaalt verlichting, of juist de afwezigheid daarvan het landschap. Hier kan positief gebruik van worden gemaakt door markante gebouwen zoals bijvoorbeeld kerktorens in dorpen bewust te verlichten. Maar er is ook steeds meer aandacht voor de negatieve kanten van verlichting, zoals horizonvervuiling (zichtbaarheid van lichtbronnen in de verte) en de verminderde zichtbaarheid van de sterrenhemel. Eerste winsten kunnen worden behaald door wegverlichting dimbaar te maken, of te zoeken naar andere vormen van aanlichting van het wegdek met een minimale uitstraling naar de omgeving.

DEEL II

WAARDERING

WAT WILLEN WE?

5. KERNKWALITEITEN IN HOOFDLIJNEN

In de Nota Ruimte van het ministerie van VROM zijn de kernkwaliteiten voor de verschillende Nationale Landschappen benoemd. Elke provincie heeft de opdracht gekregen deze kernkwaliteiten voor haar Nationale Landschappen nader uit te werken..De provincie Utrecht heeft in haar Streekplanuitwerking 2005-2015 (2008) de kernkwaliteiten voor het Nationaal Landschap Arkemheen-Eemland uitgewerkt en uitgebreid tot de onderstaande zes kernkwaliteiten. In deze Kwaliteitsgids Utrechtse Landschappen werkt de provincie Utrecht deze kernkwaliteiten uit.

De kernkwaliteiten van Arkemheen-Eemland zijn volgens de Nota Ruimte als volgt geformuleerd:
1. Extreme openheid;
2. Slagenverkaveling;
3. Veenweidekarakter.

Daarbij wordt de volgende toelichting gegeven: "Dit extreem open veenontginningslandschap wordt gekenmerkt door het ontbreken van vrijwel iedere bebouwing en opgaande begroeiing, historische binnendijken en een klassieke slagenverkaveling."

De Streekplanuitwerking van de provincie Utrecht stelt dat dit weliswaar belangrijke kwaliteiten van het Nationaal Landschap zijn, maar dat hier niet mee wordt aangegeven wat het gebied ten opzichte van andere open veenweidegebieden zo bijzonder maakt. In de

Utrechtse Streekplanuitwerking worden daarom drie kernkwaliteiten toegevoegd:
4. Historie van de Zuiderzee
5. Grebbelinie
6. Overgangsgebieden
Het landschap is immers mede gevormd door de ligging aan de voormalige Zuiderzee. Ook de Grebbelinie en de contrasten en overgangen naar andere landschappen maken dit Nationale Landschap extra bijzonder.

Daarnaast geeft de Streekplanuitwerking van de provincie Utrecht de volgende verduidelijking van de zes afzonderlijke kernkwaliteiten.

1. EXTREME OPENHEID
Het gebied wordt gekenmerkt door weilanden, rust, ruimte, openheid, vergezichten en lucht. De openheid is eeuwenlang bepaald door de hoge waterstand in het gebied en de invloed van de Zuiderzee.

4. HISTORIE VAN DE ZUIDERZEE
De invloed van de Zuiderzee is te herkennen aan de openheid, dijken, terpen, waaien, oude kreken, jonge, buitendijkse aanwas en de geschiedenis van de oude kernen.

2. SLAGENVERKAVELING
Het Eemlandse deel van het Nationaal Landschap heeft een klassieke slagenverkaveling met langgerekte percelen en veel sloten. Deze verkaveling is al sinds de ontginning aanwezig. Het ontginningspatroon is nog goed te herkennen, stapsgewijs vanaf de Eem, met karakteristieke bebouwingslinten en enkele kernen.

5. GREBBELINIE
Deze historische verdedigingslinie liep vanaf de Nederrijn tot aan de Zuiderzee. Via een ingenieus stelsel van dijken, waterlopen, stuwen en sluizen kon een groot gebied ten oosten van de Eemdijk onder water worden gezet. Aarden en betonnen wallen zorgden voor de verdediging van de accessen.

3. VEENWEIDEKARAKTER
Kenmerkend voor dit landschap zijn de hoger gelegen oude kreken en riviertjes met daartussen lager gelegen delen. In Eemland is dit minder zichtbaar dan in Arkemheen, waar de verkaveling van de weidegronden deels grillig, deels regelmatig is met een herkenbare ontginningsrichting.

6. OVERGANGSGEBIEDEN
Het open gebied vormt een sterk contrast met de bebouwde gebieden, dichte en halfopen landschappen eromheen.
De overgangsgebieden hebben kenmerken van zowel het aanliggende open gebied als van de halfopen en gesloten landschappen.

1. EXTREME OPENHEID

Het open gebied kent vrijwel geen bebouwing en evenmin opgaande begroeiing. Door de lage ligging van het gebied is er ooit veen ontstaan. Door het veen, de lage ligging en kwel van de Utrechtse Heuvelrug en Veluwe is de grondwaterstand hoog. De waterstand is van oudsher bepalend voor het grondgebruik. Daarnaast heeft de invloed van de Zuiderzee de lager gelegen delen van de polder eeuwenlang vrijgehouden van bebouwing.

2. SLAGENVERKAVELING

Het Eemlandse deel van het Nationaal Landschap heeft een klassieke slagenverkaveling. Deze is ontstaan tijdens de ontginning van het gebied. Het karakter van het gebied kenmerkt zich behalve door het verkavelingspatroon door bebouwingslinten, nu nog goed herkenbaar aan bijvoorbeeld de Wakkerendijk en de Zevenhuizerstraat. Vanaf de dertiende eeuw werd het stroomgebied van de Eem stapsgewijs ontgonnen. Dit ontginningspatroon is nog goed in het landschap terug te zien.

3. VEENWEIDEKARAKTER

Het veenweidekarakter wordt ingegeven door het grondgebruik, dat door het water wordt bepaald. In het bijbehorende beeld horen weidegrond met koeien, nattere ruige delen, weidevogels en hoger gelegen watergangen.

4. HISTORIE VAN DE ZUIDERZEE

Het gebied Eemland is van oorsprong een kustgebied. Tot 75 jaar geleden stond het gebied onder invloed van de Zuiderzee. Dat is één van de oorzaken voor de extreme openheid. De invloed van de zee is onder andere te herkennen aan de dijken, terpen, oude kreken en ook aan de jonge, buitendijkse aanwas. De geschiedenis van de oude bebouwingskernen, zoals Spakenburg, is rechtstreeks met de Zuiderzee verbonden. Deze relatie wordt verder benadrukt door het buitendijkse gebied van de polder Eemland, ten westen van de Eem.

5. GREBBELINIE

Als historische verdedigingslinie met een complex van onder meer forten, kaden, bunkers en inundatievelden was de Grebbelinie gericht op het beschermen van Utrecht en Holland. De dijken langs de Eem werden in de negentiende eeuw onderdeel van de Grebbelinie. Met het water uit de Eem konden aanliggende binnendijkse gebieden onder water worden gezet. De linie doorkruist met een lengte van zo'n zestig kilometer het gebied van de Gelderse Vallei/Utrecht-Oost.

6. OVERGANGSGEBIEDEN

Het open gebied vormt een sterk contrast met de Utrechtse Heuvelrug en de Gelderse Vallei. De openheid wordt benadrukt door de meer besloten overgangsgebieden. Bij de bebouwde gebieden is het contrast het sterkst. In de landelijke gebieden gaat het open gebied via de overgangsgebieden meer geleidelijk over naar een besloten gebied. Zichtlijnen in het open gebied zijn op verschillende plaatsen langer doordat zij doorlopen in het overgangsgebied. De overgangsgebieden vormen de grens tussen het lager gelegen open gebied en de hoger gelegen gebieden, waar de strijd met de zee minder was. De randmeren zijn een bijzonder overgangsgebied.

6. ZICHTBAAR LANDSCHAP

Dit hoofdstuk geeft een uitwerking van de ruimtelijke aspecten van de kernkwaliteiten. Wat zijn de principes uit de cultuurhistorische ontwikkeling die dit landschap zo uniek maken? Hoe zijn de kernkwaliteiten in het hedendaagse landschap zichtbaar? Als je in het veld bent, waaraan kun je dan concreet zien dat je in een specifiek landschap bent? Deze uitwerking gaat over beeld en structuur van het huidige landschap, gekeken door de bril van de kernkwaliteiten. Dit is nadrukkelijk een subjectieve analyse, alleen kijkend naar datgene waaraan je de kernkwaliteiten kunt beleven. Wat niet bij de kernkwaliteiten past, wordt bewust weggelaten.

In een kort overzicht worden de belangrijkste systemen en mechanismen op een rij gezet die tot de vorming van dit landschap hebben geleid. Dit zijn wat betreft de kernkwaliteiten de essenties uit de verhalen van hoofdstuk 3.

Om de ruimtelijke essentie van Eemland scherp neer te zetten, wordt deze aan de hand van één karakteristieke foto verwoord. Een set van vijf grafische weergaven ofwel 'iconen' verbeeldt vervolgens deze essentie. Voor elk landschap waarvan een gebiedskatern is opgesteld zijn op basis van ruimtelijke karakteristieken deelgebieden onderscheiden. Voor het Utrechtse deel van het Nationaal Landschap Arkemheen-Eemland zijn dit: Eempolder, Eemzone en Overgang.

Na de omschrijving van de deelgebieden wordt kort ingegaan op hun onderlinge samenhang. Vervolgens worden per deelgebied vijf thema's uitgewerkt. De samenhang hiertussen wordt verbeeld met een isometrie. Een korte tekst beschrijft hun relatie met de kernkwaliteiten. Daarna worden de vijf thema's in meerdere iconen verder uitgediept.

LUCHTFOTO

grens nationaal landschap

grens provincie Utrecht

6.1 RUIMTELIJKE ESSENTIES VAN DE VERHALEN

In het eerste deel zijn vier karakteristieke verhalen van Arkemheen-Eemland verteld (hoofdstuk 3). Ze geven een indruk van de ontwikkelingen die dit landschap heeft doorgemaakt en hoe Eemland is geworden tot het landschap dat wij nu zo waarderen. Bij elk verhaal is een kaart getekend met de belangrijkste elementen en structuren die de verhalen van het landschap beleefbaar maken.

Achter het ontstaan van de kenmerkende elementen en structuren in het landschap van Eemland gaan karakteristieke ruimtelijke mechanismen schuil. Dit hoofdstuk laat de belangrijkste van deze mechanismen zien die bepalend zijn geweest voor de vorming van de huidige landschappelijke kwaliteiten van Nationaal Landschap Arkemheen-Eemland.

ONTGINNING VAN HET 'LEGE' LAND

Ontginning Arkemheen: 1. in blokontginning vanuit boerderijen op de rand van het hogere zand, gebruik makend van de kreken, 2. met enkele nieuwe boerderijen langs de zeedijk

Ontginning Eempolders: in opstrekkende verkaveling vanuit het oude land en vervolgens vanuit de Eem

Ontginning van Eempolders door steeds grotere dijken steeds verder van het oud land: 1. dwarskades haaks op de Eem, 2. bedijking langs de Eem, 3. zeedijk langs de Zuiderzee en tot slot 4. Afsluitdijk die gehele Zuiderzee temt

Uitplaatsing van boerderijen vanuit de oude kernen (1) in de ruilverkaveling geeft nieuwe, open linten middenin de Eempolders (2)

Bebouwing van oudsher vooral in kleine concentraties op hogere delen zoals zandopduiking, dijk of terp en niet in lange linten zoals in andere veeweidegebieden als het Groene Hart

WATER ALS ECONOMISCHE DRAGER

'Doodlopende' vaarwegen tussen havens en de Zuiderzee, in oplopende grootte: haven naar Spakenburg, Arkervaart met sluis naar Nijkerk, Eem met daarlangs kleinschalige activiteiten naar Amersfoort

VERDEDIGING EN MACHT

Eemland en kasteel 'Ter Eem' als stapsteen tussen Utrecht / (Neder) Sticht en het Oversticht

Noord-Zuid lopende strijd/verdedigingslijnen ongeveer parallel aan de Eem, aanvankelijk regionale conflichtlijnen op afstand (Gooyerrede, de Laak), later nationale verdedigingslijn langs de Eem (Grebbelinie)

6.2 RUIMTELIJKE ESSENTIES

Open grasland met zicht tot aan de horizon bepaalt het beeld van Eemland. Dit open veenweidelandschap kenmerkt zich door een tapijt van gras, gearticuleerd door kleurverschillen in het grasvlak. Lange slagen, lijnen van wegen, watergangen en lage dijken geven richting aan de open ruimte. Boerenerven liggen als eilanden in de ruimte. Overal is volop zicht op de lucht, veelal driehonderdzestig graden in het rond. Wind heeft vrij spel. Aan de horzon wordt het open grasland begrensd door duidelijk zichtbare randen.
Binnen het Nationaal Landschap Arkemheen-Eemland zijn drie deelgebieden te herkennen: de 'Eempolder', de 'Eemzone' en de 'overgang'. Onderscheid tussen de deelgebieden zit vooral in nuanceringen binnen de open ruimte. De weidse openheid zorgt voor contrast met de intieme geborgenheid van de dorpen en boerenerven.

5 THEMA'S

RANDEN
duidelijk herkenbare randen begrenzen de openheid

LIJNEN
lijnen geven richting aan het landschap

LANDGEBRUIK
land in gebruik als grasland

BEBOUWING
boerderijen als eilanden in de open ruimte

LUCHT
altijd zicht op de horizon en lucht

6.3 VIER DEELGEBIEDEN

EEMPOLDER
In essentie een grastapijt met rechte lijnen. Rechte sloten en wegen doorkruisen het in slagen verkavelde groene gras. Boerenerven liggen als beplante eilandjes in losse linten in de open ruimte. De weidsheid wordt benadrukt door de meer besloten randen eromheen.

EEMZONE
In essentie een vlak grasland met rechte en meanderende lijnen tussen de beide dijken van de Eem. Het gebied bestaat uit een open veenweidelandschap met lijnen haaks op de rivier. Binnendijks ligt langs de dijk een open lint van bebouwing. Buitendijks liggen erven op terpen. Door de extreme openheid is de lucht zeer zichtbaar aanwezig.

ARKEMHEEN
Arkemheen is het deel van het Nationale Landschap dat in de provincie Gelderland ligt. Het is ook een open veenweidegebied, maar met een andere ontginingsgeschiedenis en duidelijk afgescheiden door de Laak, de historische grens tussen de provincies. De slingerende lijnen van oude kreken vormen een onregelmatige blokstructuur. Bebouwing komt slechts aan de randen voor. Door de afwezigheid van massa is de lucht prominent aanwezig.

OVERGANG
In essentie grasland met rechte en geknikte lijnen met meer of minder beplanting langs kavelranden. De overgang van de open veenweidepolders naar het omliggende gebied wordt gekenmerkt door het toenemen van opgaande beplanting en bebouwing. De besloten randen benadrukken de extreme openheid van de polders.

EEMPOLDER

EEMZONE

ARKEMHEEN

OVERGANG

5 THEMA'S

TOEGEPAST OP DE DEELGEBIEDEN

ARKEMHEEN-EEMLAND

EEMPOLDER

EEMZONE

RANDEN

duidelijk gearticuleerde randen

rand op afstand, aan de horizon

kale dijk als lage rand op voorgrand, hoge rand op afstand aan de horizon

LIJNEN

land in gebruik als grasland

polder structuur wordt bepaald door rechte lijnen in het grondvlak

lijnen loodrecht op de Eem

LANDGEBRUIK

lijnen geven richting aan het landschap

begraasde weide of hooiland, tevens weidevogelgebieden

begraasde weide of hooiland, tevens weidevogelgebieden

BEBOUWING

boerderijen als eilanden in de openheid

erf ligt als 'eiland' in de open ruimte, op maaiveldhoogte

binnendijks bebouwingslint, buitendijkse erfterpen

LUCHT

altijd zicht op de horizon en lucht

altijd zicht op de horizon en lucht

altijd zicht op de horizon en lucht

ARKEMHEEN

rand op afstand, aan de horizon

polder structuur wordt bepaald door gebogen lijnen in het grondvlak

begraasde weide of hooiland, tevens weidevogelgebieden en enkele maisakkers

erf ligt als 'eiland' in de open ruimte, op maaiveldhoogte

altijd zicht op de horizon en lucht

OVERGANG

beplante kavelranden richten zicht op de aansluitende grote openheid

opgaande kavelbeplanting als overheersende lijnen

naast grasland komen ook andere gewassen voor

erven in hogere dichtheid

zicht op de lucht wordt af en toe onderbroken door beplanting

6.4 SAMENHANG

ÉÉN OPEN RUIMTE: EXTREME OPENHEID

De deelgebieden vormen samen de extreme openheid. Het is als het ware één grote open ruimte die doorloopt tot aan de randen van het Nationaal Landschap. Die randen zijn driedimensionaal. Het zijn muren van beplanting en bebouwing die de openheid begrenzen. Het verschil tussen de deelgebieden is een nuance binnen die grote open ruimte. Ze valt in het niet vergeleken bij het verschil met de randen.

GELEDING VAN DE OPEN RUIMTE

Het ervaren van die ene grote ruimte is afhankelijk van waar men staat. Binnen de grote ruimte zorgen dijken, kaden en open linten voor een opdeling van de ruimte. Staat men bijvoorbeeld aan de voet van de Eemdijk aan de kant van Bunschoten, dan lijkt de open ruimte zich alleen naar het oosten uit te strekken. Kijkt men echter vanuit het veld enkele honderden meters in de verte, dan is de Eemdijk geen visuele barrière meer en valt zelfs nauwelijks meer op. Deze opdeling van de open ruimte ondersteunt de verschillende deelgebieden en versterkt de belevingswaarde ervan.

6.5 RELATIE MET DE KERNKWALITEITEN

In het voorgaande is een verhalende en ruimtelijke analyse van het landschap gemaakt. Dit levert een veelheid aan karakteristieke kenmerken op. Hieronder worden de kenmerken teruggekoppeld naar de eerder gedefinieerde kernkwaliteiten van Eemland (zie hoofdstuk 5).

1-3. Extreme openheid, slagenverkaveling en veenweidekarakter

De eerste drie kernkwaliteiten zijn nauw met elkaar verweven. Gezamenlijk zijn ze concreet in het gebied te beleven door de volgende kenmerken.

- Het vlakke grasland tot aan de horizon, vrijwel zonder opgaande elementen, is de drager van dit Nationale Landschap.
- In Eemland krijgt het grastapijt richting en textuur door de lange rechte lijnen van wegen, sloten en kavels en verschillen in beheer per kavel. Lage grasdijken nuanceren het vlak.
- De openheid wordt scherp afgebakend door duidelijk gedefinieerde randen aan de horizon. Randen hebben een verschillend karakter en helpen bij de oriëntatie binnen de openheid. De randen markeren tevens een scherpe overgang tussen de weidse openheid en de intieme geborgenheid van de meer besloten landschappen en bebouwde gebieden. Ook de intieme ruimten binnen Eemland, de dorpen en erven, hebben een duidelijke rand.
- Nagenoeg overal is een vrij zicht op de lucht, driehonderdzestig graden in het rond. Er is vrijwel geen verlichting in het open veld, 's nachts is Eemland donker. De enige verlichting komt van de randen.

4-5. Historie van de Zuiderzee en Grebbelinie

De vierde en vijfde kernkwaliteit duiden vooral op de geschiedenis van Eemland. In het landschap zijn allerlei elementen aanwezig die hieraan herinneren. De waaien langs de Eemdijk en de vissershaven van Spakenburg zijn directe verwijzingen naar de voormalige Zuiderzee. De grondlichamen bij Krachtwijk verwijst naar de geschiedenis van de Grebbelinie. Het zijn de meest in het oog springende elementen in een landschap dat rijk is aan intrigerende herinneringen en tot de verbeelding sprekende verhalen.

6. Overgangsgebieden

De zesde kernkwaliteit, de overgangsgebieden, is een nuancering van de scherp omrande openheid. Deze gebieden vormen de overgang naar de hoger gelegen delen van de Utrechtse Heuvelrug en Gelderse Vallei. In deze halfopen landschapszones liggen de meeste erven en vormt kavelbeplanting de perceelsgrens. De beplanting geleidt het zicht en de ruimte loopt vloeiend door in de weidse openheid. De rand, die de openheid afbakent, is hier minder scherp, met een meer geleidelijke overgang tussen weidse openheid en intieme beslotenheid.

7. AMBITIES

De provincie Utrecht hecht veel waarde aan de landschappelijke kwaliteiten van Eemland. Daarom heeft ze de ambitie om deze kwaliteiten te waarborgen en te ontwikkelen. Met dit gebiedskatern wil de provincie inspiratie en houvast bieden voor het omgaan met ontwikkelingen en zo de landschappelijke kwaliteiten veiligstellen. In essentie komt dit neer op het beleefbaar houden van de ruimtelijke en verhalende kwaliteiten van Eemland, zoals die in hoofdstuk 6 zijn aangegeven en in hoofdstuk 8 worden uitgewerkt. Maar dat wil niet zeggen dat overal evenveel aandacht voor nodig is. Sommige kenmerken zijn belangrijker voor het unieke karakter van dit landschap dan andere. En sommige aspecten van de kernkwaliteiten zijn sterker aanwezig en beleefbaar dan andere.

Het onderscheiden van de ruimtelijke en de verhalende aspecten van het landschap is een goed middel om de kernkwaliteiten uit te werken en praktisch hanteerbaar te maken. Maar uiteindelijk zijn ze niet los van elkaar te zien. De beleving van het Nationaal Landschap bestaat uit de ruimte én het verhaal. In de ambitie worden de ruimtelijke en verhalende kwaliteiten van het landschap in hun onderlinge samenhang bekeken. De ambitie wordt verbeeld met een integrale kaart, waarin beide kwaliteiten bijeen zijn gebracht.

De provincie Utrecht geeft de volgende uitwerking aan de landschappelijke kernkwaliteiten van Eemland.

Eemland is een weids en open weidegebied. De openheid wordt begrensd door duidelijk herkenbare randen. Op afstand lijken ze strak en eenduidig, van dichtbij variëren de randen van plek tot plek. Het contrast tussen de weidse open ruimte, waar de lucht driehonderdzestig graden in het rond zichtbaar is en de wind vrij spel heeft, en de geborgen, beschutte ruimte op de erven en achter de randen, staat centraal in de beleving van dit landschap. Op het oog lijkt Eemland eenduidig, maar in gebruik en in functies bestaat het uit een samenspel van voornamelijk agrarische, ecologische en recreatieve functies. Bebouwing ligt achter de randen of als eilanden in open linten in de weidse ruimte. Subtiele verschillen in de openheid, door beheer van het grasland, lijnen in het maaiveld en lage grasdijken, verrijken de beleving van het open gebied. Van dichtbij zorgen de lage dijken en open linten voor een opdeling van de openheid. Gezien van een afstand worden ze onderdeel van een grotere open ruimte.

De provincie Utrecht ondersteunt het unieke karakter van het gebied door de ambities te richten op de meest onderscheidende kenmerken ten opzichte van de andere Utrechtse landschappen. Dit betekent dat de provincie haar ambitie met betrekking tot de kernkwaliteiten van Eemland toespitst op twee zaken:

1. **Versterken van de openheid**
2. **Bijzondere aandacht voor de randen van de openheid**

AMBITIEKAART

De ambitiekaart kan alleen geinterpreteerd worden met de tekst dit hoofdstuk

OPENHEID

- open polder
- open Eemzone
- open Arkemheen polder
- open aanlandingen
- doorlopende open ruimte
- zichtrelatie met open agrarische ruimte van Flevoland
- Eem en Arkervaart
- dijken en kades
- open lint waar boerderijen naar-toe verplaatst kunnen worden

RANDEN EN OVERGANGEN

- zachte rand Heuvelrug
- zachte rand Gelderse Vallei
- stedelijk bastion Amersfoort
- zachte rand Bunschoten - Spakenburg
- bosrand Flevoland
- geleidelijke overgang Gelderse Vallei
- overgang Heuvelrug achter lint

- strokenverkaveling met beplante kavelranden
- blokverkaveling met beplante kavelranden
- kerktoren als orientatiepunt
- bastion Amerfsoort als orientatiepunt

OVERIG

- bebouwd gebied

- randmeer
- snelweg
- spoorlijn
- aandachtsgebieden
- grens nationaal landschap
- grens provincie Utrecht
- grens katern Eemland

7.1 VERSTERKEN VAN DE OPENHEID

Eén doorlopende open ruimte
Belangrijk voor het ervaren van de extreme openheid is vooral dat Eemland beleefbaar blijft als een doorlopende open ruimte. De laatste decennia staat de open ruimte onder druk, met primair een agrarische functie.

Het landschap van Eemland vraagt om:
- **het behoud van een continue open ruimte langs de Eem, van Randmeer tot Amersfoort. Dit betekent dat, wanneer zich ontwikkelingen voordoen, deze moeten worden aangegrepen om de openheid te versterken door verplaatsing van bebouwing, begroeiing of andere opgaande elementen;**
- **het manifesteren van grootschalige infrastructuur (Rijkswegen, provinciale wegen, spoorlijnen) als een gast in het landschap;**
- **het behoud van een doorlopend grastapijt. Daarop grazen vooral koeien. Dit heeft tot gevolg dat andere activiteiten, zoals maneges zich zo min mogelijk in het open gebied en zo veel mogelijk in de randzones vestigen, omdat er bij paarden en schapen eerder rommelige kleinschalige bebouwing in het landschap verschijnt;**
- **het vermijden van nieuwe bebouwing in het open gebied. Bebouwing hoort zoveel mogelijk in de bestaande linten thuis. Wanneer door schaalvergroting in de landbouw de openheid wordt versterkt (bijvoorbeeld door het verwijderen van leegkomende opstallen en andere bebouwing), verdient dat de voorkeur.**

Tekening van de openheid
Het weidse landschap van Eemland is meer dan een grote open ruimte. Het wordt 'getekend' door een scala van lijnen en vlakken in het landschap, percelering, verschillen in beheer, de vele lage dijken, de Eem en de Laak. De provincie vindt deze rijkdom van groot belang voor de beleving van het landschap.

Het landschap van Eemland vraagt om:
- **het herkenbaar houden van het gebied rond de Eem, als deelgebied met eigen ruimtelijke karakteristieken, anders dan het deelgebied 'Eempolder';**
- **het gebruik maken van de dijken als belangrijke dragers voor de verhalen in Eemland: van Zuiderzee tot Grebbelinie en van ontginning tot grensconflicten;**
- **het gebruik maken van de Eem als een drager van economie, recreatie en verhalen. De Eem heeft een rijke geschiedenis van nijverheid, handelsroute en als ontginningsbasis.**

Open linten in de weidsheid
Een belangrijk kenmerk van Eemland is het contrast tussen de weidse open ruimte en de geborgen, beschutte ruimte op de erven. De erven moeten als losse 'eilanden' in open linten in de ruimte blijven liggen. Alleen de twee dorpslinten van Eembrugge en Eemdijk zijn meer besloten.

Het landschap van Eemland vraagt om:

- **het transparant houden van de boerderijlinten in Eemland. Bij bedrijfsbeëindiging dient de bedrijfsbebouwing van het erf te worden afgebroken en het erf verkleind. Eventuele nieuwbouw vanuit de ruimte-voor-ruimte regeling moet bij voorkeur in de dorpen, achter de randen van de openheid plaatsvinden;**
- **het open houden van het bestaande bebouwingslint langs de Eem, met volop doorzichten. Dichtslibben van deze linten moet worden voorkomen.**

7.2 BIJZONDERE AANDACHT VOOR DE RANDEN

Karakteristiek voor Eemland is dat de open ruimte is begrensd. De ruimte loopt niet oneindig achter de horizon door, maar eindigt bij duidelijke randen. Deze randen zijn verschillend van karakter. Die verschillen hangen samen met het achterliggende gebied. Op hoofdlijnen zijn er vier randen te onderscheiden, elk met een eigen ambitie.

Rand Heuvelrug

Van Huizen tot aan het spoor bij Amersfoort vormt de rand van de Heuvelrug de grens van de open ruimte. Dit is een zachte rand, met een combinatie van bebouwing en veel beplanting. Op afstand gezien is de rand een strakke lijn langs de openheid, van dichtbij heeft de rand juist diepte. De landbouw is hier een belangrijke drager.

Het landschap van Eemland vraagt om:

- **het behoud van de karakteristieke zachte rand langs de Heuvelrug;**
- **het behoud van zicht op de diverse kerktorens in de rand als ruimtelijke en verhalende bakens;**
- **het beperken van opgaande beplantingen van de overgangsgebieden langs de Heuvelrug tot achter de linten van de Wakkerendijk en Birkstraat. Deze overgangsgebieden hebben een landgebruik van vooral landbouw en natuur.**

Rand Gelderse Vallei / Amersfoort

In het zuidoosten, vanaf de Birkstraat tot aan Nijkerk, wordt de openheid begrensd door de rand van de Gelderse Vallei. Dit is een karakteristieke geleidelijke overgang, met zichtlijnen tot diep in het overgangsgebied. De overgangsgebieden zijn onderdeel van de openheid, maar geven meer beschutting. Ze zijn minder 'ongenaakbaar' dan het weidse landschap; een kwaliteit die benut kan worden om Eemland toegankelijker te maken voor de stedelijke recreant. Door de explosieve verstedelijking steekt Amersfoort bij Nieuwland met een harde rand met bebouwing door de geleidelijke overgang heen.

Het landschap van Eemland vraagt om:

- **het verder ontwikkelen van de Coelhorst als overgangsgebied met een recreatieve waarde. Dit betekent:**
- **het verstevigen van de beplantingsstructuur zodat er duidelijke landschappelijke 'kamers' ontstaan, die zich in het noorden openen naar de weidsheid van Eemland. Deze bestaat uit de karakteristieke strokenverkaveling rond Palestina met recreatieve waarde. Daarnaast dienen Vathorst-West en -Noord zich te ontwikkelen als onderdeel van dit overgangsgebied, met veel groen en met zichtlijnen op de open ruimte en zonder hoogstedelijke elementen. Hoe minder de nieuwbouw het open gebied inschuift hoe beter. Vooral de afstand tot Zevenhuizen vraagt aandacht, zodat het lint van Zevenhuizen los in de open ruimte blijft liggen.**
- **ruimte voor de stedelijke rand Amersfoort-Nieuwland om zich achter de groene dijk verder te ontwikkelen als stedelijk bastion. Een skyline met hoge bomen en gevarieerdere hoogbouw zou de rand meer diepte geven.**

Rand Bunschoten/Spakenburg
Bunschoten/Spakenburg ligt als een massief eiland in de luchtige openheid van Eemland.

Het landschap van Eemland vraagt om:
- **het ontwikkelen van nieuwe randen aan de oost- en zuidzijde van dit 'eiland' als zachte randen, waarbij bebouwing ruim is ingebed in het groen. De randen vormen op afstand gezien strakke lijnen langs de openheid. Van dichtbij hebben de randen juist diepte.**

Rand Flevoland
De open ruimte van Eemland loopt door in zuidelijk Flevoland. Hier wordt het verschil tussen 'oud' en 'nieuw' benadrukt door de moderne windturbines in Flevoland

Het landschap van Eemland vraagt om:
- **een blijvende koppeling van de open ruimte van Eemland aan het open agrarische gebied van Flevoland, als glimp van de doorlopende weidsheid uit de tijd van de Zuiderzee. Deze koppeling verdient aandacht bij toekomstige ontwikkelingen in Flevoland.**

Aandachtsgebieden
In Eemland onderscheiden we de drie volgende aandachtsgebieden:

Rijksweg A1
De Rijksweg A1 dient zich als gast te voegen naar het open gebied van Eemland. Dit betekent onder meer het verwijderen van beplanting tussen Amersfoort en Baarn zodra de gelegenheid zich voordoet (bijvoorbeeld bij grootschalige werkzaamheden) en het anders vormgeven van rustplekken.,.Op afstand is de Rijksweg dan alleen herkenbaar aan het verkeer. Tegelijkertijd zal zo'n openheid de beleving van het landschap vanaf de weg vergroten (snelwegpanorama). Door aanpassing van de wegverlichting (meer donkerte) past ook het nachtelijke beeld van de A1 beter in de openheid.

Spoor Baarn-Soest
Dit spoor is net als de Rijksweg A1 een gast in het open landschap van Eemland. Het zou op een lage grasdijk door de open ruimte moeten voeren. Dit betekent onder meer het verwijderen van de beplanting langs het spoor tussen Baarn en Soest
.

Flessenhals Amersfoort-Bunschoten
Dit gebied tussen Amersfoort en Bunschoten is een essentiële verbinding tussen de open gebieden van Eemland en Arkemheen: een zogenoemde 'flessenhals'. De huidige hoeveelheid erven is er te groot om de extreme open ruimte onafgebroken te ervaren. Mocht de schaalvergroting in de landbouw aanleiding geven tot vermindering van het aantal erven en/of opstallen, dan zou dit de openheid ten goede komen. Wel moeten daarbij oude historische boerderijen zoveel mogelijk worden gespaard. Aangepaste verlichting van de provinciale weg langs de genoemde flessenhals kan bewerkstelligen dat het gebied 's nachts een donker gebied blijft tussen de kernen.

8. VERDIEPING DEELGEBIEDEN

Hoofdstuk 6 geeft een overzicht van de kwaliteiten van Eemland, gevat in vijf thematische iconen per deelgebied. Er wordt een beschrijving gegeven van de landschappelijke essentie, gerelateerd aan de kernkwaliteiten van het landschap. Eén karakteristieke foto per deelgebied illustreert de ruimtelijke essentie ervan. Een isometrie toont de ruimtelijke samenhang tussen de thema's van de deelgebieden. Vervolgens worden de thema's verder uitgediept met series aanvullende iconen.

De vijf thematische iconen en hun uitwerking (verdieping) tonen de ruimtelijke principes van het betreffende deelgebied die bepalend zijn voor de kernkwaliteiten van het huidige landschap. Ruimtelijke ontwikkelingen uit het verleden zijn grotendeels via deze principes vormgegeven en ingepast en hebben zo bijgedragen aan de huidige kwaliteiten van dit deelgebied.

Ook nu staat het landschap niet stil. Hoofdstuk 4 beschrijft welke ontwikkelingen er zoal op het landschap van Eemland afkomt. Bij veel van deze ontwikkelingen is het niet de vraag òf ze in dit landschap kunnen worden ingepast, maar vooral hoé dit gebeurt. Locatie en vormgeving bepalen of ze zullen gaan bijdragen aan de kernkwaliteiten van Eemland, of daar juist afbreuk aan doen. De beste garantie om nieuwe ontwikkelingen positief te laten bijdragen aan de kernkwaliteiten van Eemland is deze volgens gedefinieerde ruimtelijke principes in te passen en vorm te geven.

Bij sommige ontwikkelingen bieden deze principes echter onvoldoende houvast. Voor die gevallen worden per deelgebied aanvullende ontwikkelprincipes gegeven. Zij borduren voort op de kwaliteiten en karakteristieken van het deelgebied, zijn een aanvulling op de verdieping en dienen als inspiratie. Net als bij de behandeling van de dynamiek in hoofdstuk 4, zijn de principes gegroepeerd naar functies, zonder hierbij volledig te willen of kunnen zijn. Bij het optreden van onvoorziene ontwikkelingen of in het geval dat de ontwikkelpricinpes onvoldoende houvast bieden, kunnen op grond van de thematische iconen en hun verdieping aanvullende principes worden ontworpen.

EEMZONE
EEMPOLDER
OVERGANG
ARKEMHEEN
EEMPOLDER
EEMPOLDER
OVERGANG

8.1 EEMPOLDER

Samenhang tussen de vijf thema's verbeeld met een isometrie

De extreme openheid komt in het zeer open veenweidelandschap van de Eempolder goed tot zijn recht. Weilanden bepalen het beeld. Het gebrek aan opgaande beplantingselementen zorgt samen met het uitgestrekte grastapijt en de slagenverkaveling voor het unieke veenweidekarakter. Alleen bermkruiden en oeverplanten articuleren de lijnen. Verschillen in beheer van de kavels geeft richting en textuur aan het landschap. Boerenerven liggen als rijtjes 'eilanden' in de open ruimte.
Binnen de open ruimte van Eemland bevinden zich geen kenmerkende hoge punten. Kerktorens en hoge gebouwen in de randen werken als oriëntatiepunten. Door de extreme openheid is de lucht zeer zichtbaar aanwezig. Tijdens heldere nachten is de sterrenlucht boven de Eempolder ronduit spectaculair.

5 THEMA'S

RANDEN
rand op afstand, aan de horizon

LIJNEN
polder structuur wordt bepaald door rechte lijnen in het grondvlak

LANDGEBRUIK
begraasde weide of hooiland, tevens weidevogelgebieden

BEBOUWING
erf ligt als 'eiland' in de open ruimte, op maaiveldhoogte

LUCHT
altijd zicht op de horizon en lucht

5 THEMA'S

VERDIEPING DEELGEBIED EEMPOLDER

RANDEN

rand op afstand, aan de horizon

als kantwerk opgebouwde rand bestaande uit bebouwing en beplanting

zowel kantwerk met grovere korrel of met fijne korrel, bestaande uit bebouwing en beplanting

Eemmeer vanaf de dijk op de voorgrond

LIJNEN

polder structuur wordt bepaald door rechte lijnen in het grondvlak

sloten met relatief diep liggend water, oeververruiging maakt lijn zichtbaar

opstrekkende strokenverkaveling met variërende kavelbreedte

licht- en hoogspanningsmasten als enige verticale elementen

rechte kavellijnen zijn vaak niet kaarsrecht, maar licht rafelig

LANDGEBRUIK

begraasde weide of hooiland, tevens weidevogelgebieden

lage gewassen waar je overheen kunt kijken (hoofdzakelijk gras)

percelen zijn langgerekt en omkadert door sloten

bomenlaan op de dijk met daarachter de bebouwing en enkele erf-eilanden ervoor

noordrand van Amersfoort als kantwerk met op voorgrond een groen talud grenzend aan open ruimte

windturbines van de flevopolder aan de horizon

kale wegen en paden met brede grasbermen

spoorlijn kaal in het landschap

lijn zichtbaar door trein en auto

gevarieerd maaibeheer geeft textuurverschil en hierdoor richting aan het landschap

bewerking van het land in lijnen, ondersteunt de lengterichting van de kavels

hekken geven perceelstoegangen aan, verder geen afscheidingen

5 THEMA'S

VERDIEPING DEELGEBIED EEMPOLDER

BEBOUWING

erf leest als een 'eiland' in de open ruimte, op maaiveldhoogte

erven liggen in een open lint aan een landweg

erfgrenzen sluiten aan op verkaveling, nooit breder dan 2 kavels

subtiele aanwezigheid van informatie, niet opgaand

LUCHT

altijd zicht op de horizon en lucht

donkerte, zicht op de sterren bij nacht

wegen zijn onverlicht; op de snelweg aangepaste verlichting

erf ligt direct aan de weg, bebouwing met kopse kant naar de weg

erf is een samenstelling van gebouwen en opgaande beplanting

onderscheid tussen hoofdgebouw met detail en abstractere schuren

hoge gebouwen in de randen werken als oriëntatiepunten in de openheid

verlichte plekken in de randen versterken het donkere middengebied

ONTWIKKELPRINCIPES EEMPOLDER

ONTWIKKELINGEN IN DE LANDBOUW

erf-grootte is maximaal 2 ha, anders worden de eilanden te groot in de ruimte

elementen buiten het erf (grasopslag, kraal) liggen in verlengde achter erf opgaand in grastapijt; max. 1,5m hoog

bij vrijkomen van kavel in lint, ruilverkavelingsboerderij vanuit open veld hier naartoe verplaatsen

breedte van het erf kleiner dan de diepte. Ideaal is een verhouding 1:2

bij beëindiging van weide-gebonden landbouw wordt erf bij voorkeur teruggebracht tot de bestaande woning

maisteelt alleen in overgangsgebieden, niet in open gebied of in 'flessehals'

vrije ruimte tussen naast elkaar liggende erven, ook met de overburen

nevenfunties op het erf mogelijk, mits hoofdfunctie weilanden met grazend vee blijft

als ophogen van grond, dan heel het perceel en alleen als omliggende percelen hoger liggen

afstand tot buren is ten minste aan 1 zijde minimaal 3x de diepte van het erf. Zo blijft zicht op het open landschap behouden

sloten bij voorkeur niet dempen; als toch, dan blijft lengte-breedte verhouding van de kavels ≤1:7

in open gebied alleen schuilplekken als simpele platte schuurtjes niet hoger dan 1m, gekoppeld aan weg en toegang perceel

een erf grenst aan weerszijde altijd aan een sloot

bij slagenverkaveling geen verlaging van de waterstand; zichtbaar water hoort bij veenweide

geen verlichte ligboxstallen in donkere gebied

NATUURONTWIKKELING

natuur is altijd zodanig dat er een vrij zicht over het veld op de horizon blijft

ecologisch beheer van oevers en bermen benadrukken de lijnen

kavelvlakken en -randen blijven zichtbaar; natuurontwikkeling respecteert de verkaveling

geen opgaande beplanting (struiken en bomen) toevoegen bij natuurontwikkeling

natuurlijke oever of berm is aan weerszijde maximaal 5% van de kavelbreedte

geen sloten verbreden voor nattere natuur maar maaiveld van kavel verlagen; brede sloten is geen karakteristiek van Eemland

recreatieve groei mag rust in weidevogelgebieden niet verstoren in broedseizoen

RECREATIEVE GROEI

struinpaden maken het landschap toegankelijk, rekening houdend met landbouw en broedseizoen

sloten houden vee binnen de kavels; als meer nodig is, dan met draad en (dunne) palen, opgaand in het open landschap

voorzieningen voor een recreatieve poort liggen niet in het open landschap maar achter de rand

benut bestaande aanleidingen in het landschap voor het creëren van rustmomenten

informatie en pauzevoorzieningen door kleine objecten zonder massa; geen verstoring van de open ruimte

ONTWIKKELPRINCIPES EEMPOLDER

INFRASTRUCTURELE GROEI

nieuwe infrastructuur volgt bestaande lijnen in het landschap, inclusief karakteristiek per deelgebied

geen opgaande elementen langs de weg; wegen liggen als schone lijnen in het open landschap.

langs de snelweg geen opgaande elementen; informatie en (dimbare) verlichting via lage elementen

geen rotondes; zij verstoren het landschap van lange lijnen

nieuwe leidingen onder de grond; bij voorkeur ook de hoogspanningsleidingen

voorzieningen voor leidingen bij voorkeur onder de grond, of opgaand in grastapijt door ze in te bedden in grastaluds

BEBOUWING WONEN EN WERKEN

zachte randen door een afwisseling van opgaande beplanting en bebouwing; minimaal 75% van de rand is groen

groen in de randen heeft een ruime diepte, diepe tuinen of 3 rijen bomen rond een openbare weg

buiten het stedelijk bastion van Amersfoort geen extra oriëntatiepunten in de randen; dit verkleint de ruimte

WATER EN ENERGIE

zonnepanelen op het dakvlak van agrarische bebouwing

biovergistingsinstallaties binnen het erf

geen windmolens in het open weidelandschap; zij verkleinen de openheid

8.2 EEMZONE

Samenhang tussen de vijf thema's verbeeld met een isometrie

De Eemzone beslaat het gebied tussen de dijken van de rivier de Eem. De kale dijken vormen een lage rand op de voorgrond. Op afstand vormt een kantwerk van bebouwing en beplanting een hoge rand aan de horizon. De Eemzone bestaat uit een open veenweidelandschap met lijnen haaks op de rivier. De Eem slingert hier vanaf het zuiden doorheen en mondt uit in het noordelijk gelegen Randmeer. Wegen en dijken slingeren op afstand mee. Binnendijks langs de dijk ligt een open lint van bebouwing. Buitendijks liggen erven op terpen. De dijken langs de Eem zijn onderdeel van de Grebbelinie. Een groot gebied ten oosten van de Eem kon onder water worden gezet.

5 THEMA'S

RANDEN
kale dijk als lage rand op voorgrand, hoge rand op afstand aan de horizon

LIJNEN
lijnen loodrecht op de Eem

LANDGEBRUIK
begraasde weide of hooiland, tevens weidevogelgebieden

BEBOUWING
binnendijks bebouwingslint, buitendijkse erfterpen

LUCHT
altijd zicht op de horizon en lucht

5 THEMA'S

VERDIEPING DEELGEBIED EEMZONE

RANDEN

kale dijk als lage rand op voorgrond, hoge rand op afstand aan de horizon

als kantwerk opgebouwde rand bestaande uit bebouwing en beplanting

kantwerk met grovere korrel of met fijne korrel, bestaande uit bebouwing en beplanting

dijk langs de Eem werkt als visuele grens

LIJNEN

lijnen loodrecht op de Eem

de meanderende Eem

water, dijk en weg meanderen mee

rechte kavellijnen zijn vaak niet kaarsrecht, maar licht rafelig

LANDGEBRUIK

begraasde weide of hooiland, tevens weidevogelgebieden

lage gewassen waar je overheen kunt kijken (hoofdzakelijk gras)

percelen zijn langgerekt en omkadert door sloten

windturbines van de flevopolder aan de horizon

Eemmeer vanaf de dijk op de voorgrond

huizen en boten achter de dijk

sloten met relatief diep liggend water

opstrekkende strokenverkaveling met variërende kavelbreedte

kale wegen en paden met brede grasbermen

gevarieerd maaibeheer geeft textuurverschil en hierdoor richting aan het landschap

grasdrogen in lijnen, ondersteunt de lengterichting van de kavels

hekken geven perceelstoegangen aan, verder geen afscheidingen

5 THEMA'S

VERDIEPING DEELGEBIED EEMZONE

LANDGEBRUIK

soms gewassen hoger dan gras

ruimte verkleint tijdelijk door hogere gewassen

BEBOUWING

binnendijks bebouwingslint, buitendijkse erfterpen

erf leest als een 'eiland' in de open ruimte met verhoogde ligging op eigen terp

verdichtend en verdunnend bebouwingslint binnendijks naast dijk gelegen

onderscheid tussen hoofdgebouw met detail en abstractere schuren

erfgrenzen sluiten aan op verkaveling, nooit breder dan 2 kavels

LUCHT

altijd zicht op de horizon en lucht

donkerte, zicht op de sterren bij nacht

wegen zijn onverlicht; op de snelweg aangepaste verlichting

bebouwingslint enkelzijdig waar de weg naast dijk ligt. Indien ruimte tussen dijk en weg ook bebouwing aan overzijde weg

erf ligt direct aan de weg, bebouwing met kopse kant naar de weg

erf is een samenstelling van gebouwen en opgaande beplanting

subtiele aanwezigheid van informatie, niet opgaand

hoge gebouwen in de randen werken als oriëntatiepunten in de openheid

verlichte plekken in de randen versterken het donkere middengebied

ONTWIKKELPRINCIPES EEMZONE

ONTWIKKELINGEN IN DE LANDBOUW

breedte van het erf kleiner dan de diepte. Ideaal is een verhouding 1:2

bij beëindiging van weide-gebonden landbouw wordt erf bij voorkeur teruggebracht tot de bestaande woning

bij vrijkomen van kavel in lint, ruilverkavelingsboerderij vanuit open veld hier naartoe verplaatsen

vrije ruimte tussen naast elkaar liggende erven, ook met de overburen

nevenfunties op het erf mogelijk, mits hoofdfunctie weilanden met grazend vee blijft

in open gebied alleen schuilplekken als simpele platte schuurtjes niet hoger dan 1m, gekoppeld aan weg en toegang perceel

afstand tot buren is ten minste aan 1 zijde minimaal 3x de diepte van het erf. Zo blijft zicht op het open landschap behouden

sloten bij voorkeur niet dempen; als toch, dan blijft lengte-breedte verhouding van de kavels ≤1:7

maisteelt alleen in overgangsgebieden, niet in open gebied of in 'flessehals'

een erf grenst aan weerszijde altijd aan een sloot

bij slagenverkaveling geen verlaging van de waterstand; zichtbaar water hoort bij veenweide

geen verlichte ligboxstallen in donkere gebied

elementen buiten het erf (grasopslag, kraal) liggen in verlengde achter erf opgaand in grastapijt; max. 1,5m hoog

als ophogen van grond, dan heel het perceel en alleen als omliggende percelen hoger liggen

NATUURONTWIKKELING

natuur is altijd zodanig dat er een vrij zicht over het veld op de horizon blijft

ecologisch beheer van oevers en bermen benadrukken de lijnen

kavelvlakken en -randen blijven zichtbaar; natuurontwikkeling respecteert de verkaveling

geen opgaande beplanting (struiken en bomen) toevoegen bij natuurontwikkeling

natuurlijke oever of berm is aan weerszijde maximaal 5% van de kavelbreedte

geen sloten verbreden voor nattere natuur maar maaiveld van kavel verlagen; brede sloten is geen karakteristiek van Eemland

recreatieve groei mag rust in weidevogelgebieden niet verstoren in broedseizoen

RECREATIEVE GROEI

struinpaden maken het landschap toegankelijk, rekening houdend met landbouw en broedseizoen

sloten houden vee binnen de kavels; als meer nodig is, dan met draad en (dunne) palen, opgaand in het open landschap

voorzieningen voor een recreatieve poort liggen niet in het open landschap maar achter de rand

benut bestaande aanleidingen in het landschap voor het creëren van rustmomenten

informatie en pauzevoorzieningen door kleine objecten zonder massa; geen verstoring van de open ruimte

ONTWIKKELPRINCIPES EEMZONE

RECREATIEVE GROEI

gemotoriseerd varen alleen op de Eem en eventueel de turf-grachten; op andere wateren alleen fluisterboten en kano's

havenkom langs de rivier is altijd gekoppeld aan een dorp

INFRASTRUCTURELE GROEI

nieuwe infrastructuur volgt bestaande lijnen in het landschap, inclusief karakteristiek per deelgebied

geen opgaande elementen langs de weg; wegen liggen als schone lijnen in het open landschap.

langs de snelweg geen opgaande elementen; informatie en verlichting via lage elementen

geen rotondes; zij verstoren het landschap van lange lijnen

nieuwe leidingen onder de grond; bij voorkeur ook de hoogspanningsleidingen

voorzieningen voor leidingen bij voorkeur onder de grond, of opgaand in grastapijt door ze in te bedden in grastaluds

BEBOUWING WONEN EN WERKEN

Eembrugge wordt begrenst door water en beplante weg; herstructurering gedraagt zich als een lint tussen deze twee randen

Eembrugge wordt begrenst door water en beplante weg; herstructurering gedraagt zich als een lint tussen deze twee randen

woonboten zijn onderdeel van een dorp; liggen steeds aan 1 zijde van de Eem, net als de dorpen

een bootlengte tussenruimte om de beleving van de volledige rivierbreedte te behouden

alleen echte boten, geen arken; aansluitend op de Eem als industriële rivier

WATER EN ENERGIE

bij lintbebouwing verbreedt de dijk richting Eem; linten behouden

bij dijkverzwaring eventuele buitendijks tegen de dijk aan gelegen boerderijen verplaatsen, buitendijks op zelfstandige terpen of binnendijks in een van de linten

weg langs Eemdijk niet op de dijk leggen; karakteristiek in Eemland is dat er geen auto's op de dijk rijden, fiets- en voetpaden kunnen wel

zonnepanelen op het dakvlak van agrarische bebouwing

biovergistingsinstallaties binnen het erf

geen windmolens in het open weidelandschap; zij verkleinen de openheid

riet-teelt voor biomassa dicht bij rivier

8.3 ARKEMHEEN

Samenhang tussen de vijf thema's verbeeld met een isometrie

Ook deelgebied Arkemheen is een zeer open weidegebied waarin de extreme openheid goed tot uiting komt. Juist het contrast tussen de deels strakke blokverkaveling en deels grillige kavelvormen langs de voormalige kreken is typerend voor dit deelgebied. Net als in de Eempolder bepaalt grasland het beeld. Het gebrek aan opgaande beplantingselementen zorgt samen met het uitgestrekte grastapijt voor het unieke veenweidekarakter. Alleen bermkruiden en oeverplanten articuleren de grillige lijnen. Binnen de open ruimte is nagenoeg geen bebouwing aanwezig. De schoorstenen van de stoomgemalen vormen de enige kenmerkende hoge punten.

5 THEMA'S

RANDEN
rand op afstand, aan de horizon

LIJNEN
polder structuur wordt bepaald door gebogen lijnen in het grondvlak

LANDGEBRUIK
begraasde weide of hooiland, tevens weidevogelgebieden en enkele maisakkers

BEBOUWING
erf leest als een 'eiland' in de open ruimte, op maaiveldhoogte

LUCHT
altijd zicht op de horizon en lucht

8.4 OVERGANG

Samenhang tussen de vijf thema's verbeeld met een isometrie

De besloten randen benadrukken de extreme openheid van de polder. De open ruimte van Eemland wordt begrensd door duidelijk herkenbare randen. Naar de aangrenzende landschappen van de Utrechtse Heuvelrug en Gelderse Vallei is sprake van een geleidelijke overgang. Rijen knotwilgen, elzensingels en groepsgewijze beplanting verzachten de randen en creëren halfopen ruimten met zichtrelaties naar de open polder. In de overgangen wordt het landgebruik veelzijdiger en komt bebouwing in hogere dichtheid voor. Door de toename van beplanting neemt hier de aanwezigheid van de zichtbare lucht af.

5 THEMA'S

RANDEN
beplante kavelranden richten zicht op de aansluitende grote openheid

LIJNEN
opgaande kavelbeplanting komt voor

LANDGEBRUIK
naast grasland komen ook andere gewassen voor

BEBOUWING
erven in hogere dichtheid

LUCHT
zicht op de lucht wordt af en toe onderbroken door beplanting

5 THEMA'S

VERDIEPING DEELGEBIED OVERGANG

RANDEN

beplante kavelranden richten zicht op de aansluitende grote openheid

kavelbeplanting haaks op de wegen, geleiden zicht naar de horizon

kavelbeplanting vormt kamers

LIJNEN

opgaande lijnen in de vorm van kavelbeplanting

wisseling van kavelpatroon

hoekige wegen

LANDGEBRUIK

naast grasland komen ook andere gewassen voor

ruimte verkleint tijdelijk door hogere gewassen

soms gewassen hoger dan gras

BEBOUWING

erven in hogere dichtheid

erven aan weerszijden van de weg

niet alle erven zijn agrarische erven; maatverschil

LUCHT

zicht op de lucht wordt af en toe onderbroken door beplanting

zicht op de lucht wordt af en toe onderbroken door beplanting

meerendeel van straten zijn onverlicht

beleving vanonder beplanting met zijzichten

beleving tussen beplanting door

zicht vanuit 'overgang' het op openheid

langs wegen komt opgaande beplanting voor

kavelgrens is vaker een hek of houtwal en minder een slootje

overgang van kavelpatroon

erf is een samenstelling van gebouwen en opgaande beplanting

onderscheid tussen hoofdgebouw met detail en abstractere schuren

ONTWIKKELPRINCIPES OVERGANG

ONTWIKKELINGEN IN DE LANDBOUW

erf-grootte is maximaal 2 ha, anders worden de eilanden te groot in de ruimte

breedte van het erf kleiner dan de diepte. Ideaal is een verhouding 1:2

een erf grenst aan weerszijde altijd aan een sloot

sloten bij voorkeur niet dempen; als toch, dan blijft lengte-breedte verhouding van de kavels ≤1:7

bij slagenverkaveling geen verlaging van de waterstand; dit werkt ontwikkelingen in de hand die veenweidekarakter aantasten

sloten houden vee binnen de kavels; als meer nodig is, dan met draad en (dunne) palen, opgaand in het open landschap

NATUURONTWIKKELING

geen sloten verbreden voor nattere natuur maar maaiveld van kavel verlagen; brede sloten is geen karakteristiek van Eemland

ecologisch beheer van oevers en bermen benadrukken de lijnen

kavelvlakken en -randen blijven zichtbaar; natuurontwikkeling respecteert de verkaveling

natuurlijke oever of berm is aan weerszijde maximaal 10% van de kavelbreedte

RECREATIEVE GROEI

de overgangszone heeft een aflopende hoeveelheid massa vanaf de rand naar het open landschap

beplanting op de kavelgrens eindigt niet op een strakke lijn; dit zorgt voor een geleidelijke overgang

geleidelijke overgang door twee zones: A met alleen beplante kavelranden, B met massa op randen en vlakken

grasdaken leggen een relatie tussen bebouwing en het weidelandschap

struinpaden maken het landschap toegankelijk, rekening houdend met landbouw en broedseizoen

recreatieve groei gekoppeld aan bestaande recreatieve punten

INFRASTRUCTURELE GROEI

nieuwe infrastructuur volgt bestaande lijnen in het landschap, inclusief karakteristiek per deelgebied

geen rotondes; zij verstoren het landschap van lange lijnen

ONTWIKKELPRINCIPES OVERGANG

BEBOUWING WONEN EN WERKEN

zachte randen door een afwisseling van opgaande beplanting en bebouwing; minimaal 75% van de rand is groen

stedenbouwkundig plan baseren op de verkaveling en richting van het landschap

groene randen hebben een ruime diepte; bv diepe tuinen, 3 rijen bomen rond openbare weg of brede groene rand bij bedrijfskavels

buiten het stedelijk bastion van Amersfoort geen extra oriëntatiepunten in de randen; dit verkleint de ruimte

nieuw landgoed alleen in de overgangsgebieden

landgoed toont zich als een compositie van opgaand groen en gebouwen

WATER EN ENERGIE

geen windmolens in het open weidelandschap; zij verkleinen de openheid

BRONVERMELDING

LITERATUURLIJST

Anonymus. diverse gedeponeerde archieven 1752-1990.

Blijdenstijn, R. & Provincie Utrecht (2005). *Tastbare Tijd: Cultuurhistorische atlas van de provincie Utrecht*. Utrecht/ Amsterdam.

Brons + partners landschapsarchitecten bv, Gemeente Baarn, Bunschoten, Eemnesl & Soest (2005). *Landbouwontwikkelingsplan Eemland: Hoofdrapport Inventarisatie, analyse en visie*.

Graaf, R. de, (2005). *Oorlog om Holland 1000-1375*. Hilversum: Verloren.

Ministeries van VROM, LNV, VenW & EZ (2004). *Nota Ruimte: Ruimte voor ontwikkeling*.

Provincie Utrecht (2008). Streekplan 2005-2015: *Streekplanuitwerking Nationale Landschappen*. Utrecht.

Straub, S.R. (1974). *Inventaris van de archieven van de gemeente Bunschoten 1655-1946*. Amersfoort, 2002.

Stuurgroep Nationaal Landschap Arkemheen-Eemland (2007). *Nationaal Landschap Arkemheen-Eemland: Open en Vitaal*.

DIGITALE BRONNEN

www.wikipedia.nl
www.tussenvechteneem.nl/
www.aardkundigewaarden.nl/
www.gewesteemland.nl/
www.tussenvechteneem.nl/
www.kasteleninutrecht.nl/
www.grebbelinie.nl/
www.tgooi.info/
www.bunschoten.com/
www.rivier.de-eem.nl/
www.oud-baarn.nl/tereem.htm
www.provincie-utrecht.nl/
www.eemvallei.nl/

ILLUSTRATIES

Tekeningen: OKRA Landschapsarchitecten

Foto's: OKRA Landschapsarchitecten & Provincie Utrecht

Kaarten: OKRA Landschapsarchitecten, op basis van GIS-informatie Provincie Utrecht, Tastbare Tijd en topografische atlas 1820 &1920

COLOFON

Titel document:	Kwaliteitsgids Utrechtse Landschappen - Katern Arkemheen-Eemland
Datum:	Juli 2011
Auteur:	OKRA landschapsarchitecten i.s.m. provincie Utrecht Tekst van de verhalen (§3.1 t/m §3.4): Adriaan Haarsten
Opdrachtgever:	Provincie Utrecht Postbus 80300 3508 TH Utrecht
Documentnr:	OKRA_11-089

Voor het samenstellen van dit document heeft OKRA getracht alle auteurs, fotografen en andere rechthebbenden te benaderen. Mocht iemand in dit document een illustratie aantreffen, waarop hij of zij rechten kan doen gelden of een niet correcte bronvermelding aantreffen, gelieve zich dan te melden bij de Provincie Utrecht, afdeling Communicatie.

Alle rechten zijn voorbehouden, zowel voor het gehele werk als delen ervan. Niets uit dit document mag in enige vorm of op enige wijze worden verveelvoudigd, openbaar gemaakt of opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, fotokopie en digitale vermenigvuldiging inbegrepen. Voor iedere vorm van gebruik is schriftelijke toestemming van OKRA vereist.

Provincie Utrecht, juli 2011
Postbus 80300
3508 TH Utrecht
T: 030 258 9111

© Alle rechten voorbehouden. Niets van deze uitgave mag worden verveelvoudigd, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming.

[MMC 14222]